

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

POSMRTNÁ KÁZÁNÍ V ČESKÉ LITERATUŘE DOBY BAROKNÍ

Bakalářská práce

Studijní program: B7310 – Filologie
Studijní obor: 7310R033 – Český jazyk a literatura
Autor práce: **Iveta Petrláková**
Vedoucí práce: Mgr. Marek Janosik-Bielski

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: Iveta Petrláková
Osobní číslo: P11000267
Studijní program: B7310 Filologie
Studijní obor: Český jazyk a literatura
Název tématu: Posmrtná kázání v české literatuře doby barokní
Zadávající katedra: Katedra českého jazyka a literatury

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Studium primární a sekundární literatury. Analýza vybraných textů, interpretace a komparace.

Ve své práci se zaměřím na bližší prostudování, charakteristiku a funkci kázání. Hlavní pozornost budu věnovat textům tematizujícím smrt a s ní související obraznost (motivy).

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: tištěná/elektronická

Seznam odborné literatury:

HRDLÍČKA, J. Stručná homiletika. 1. vyd. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1991. 43 s.

HRUBÝ, H. České postily. 1. vyd. Praha: Královská česká společnost nauk, 1901. 318 s.

KALISTA, Z. České baroko. Praha: Evropský literární klub, 1941. 351 s.

KOPECKÝ, M. Staří slezsští kazatelé. 1. vyd. Ostrava: Profil, 1970. 183 s.

LIFKA, B. Medotekoucí sláva na hůře Libanu. 1. vyd. Kostelní Vydří:

Karmelitánské nakladatelství, 1995. 295 s. ISBN 80-85527-85-5.

MIKULEC, J. Barokní náboženská bratrstva v Čechách. 1. vyd. Praha:

Nakladatelství Lidové noviny, 2000. 154 s. ISBN 80-7106-422-X.

SLÁDEK, M. Vitr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze. 1. vyd. Jinočany: H & H, 2000. 323 s. ISBN 80-86022-47-1.

VAŠICA, J. České literární baroko. 2. vyd. Praha: Atlantis, 1995. 349 s. ISBN 80-7108-123-X.

VINTR, J. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. Listy filologické 121, 1998, s. 341-346.

Vokabulář webový [on-line]. Verze 0.8.0. [citováno ze dne 24. 4. 2013]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Marek Janosik-Bielski
UK

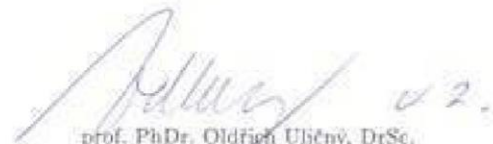
Datum zadání bakalářské práce: 30. dubna 2013

Termín odevzdání bakalářské práce: 30. dubna 2014

doc. RNDr. Miroslav Brzezina, CSc.
děkan

L.S.

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
vedoucí katedry

V Liberci dne 30. dubna 2013

Prohlášení

Byla jsem seznámena s tím, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé bakalářské práce a konzultantem. Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum:

Podpis:

Poděkování

Ráda bych poděkovala Mgr. Marku Janosikovi-Bielskému za cenné rady, věcné připomínky a vstřícnost při konzultacích a vypracování bakalářské práce. Poděkování bezpochyby patří celé mé rodině za vytrvalost a podporu při studiu.

Anotace

Tato bakalářská práce se zabývá posmrtnými kázáními pocházejícími z doby barokní. Je zde nastíněn dobový kontext a představitelé hlavních odvětví, ve kterých se baroko projevovalo. Dále v práci najdeme hlavní rysy a prvky kázání obecně. Účelem je zaměřit se na jejich hlavní myšlenku, strukturu a jazykové prostředky. Práce je doplněna několika podrobnými textovými ukázkami, které přesně vystihují ráz, funkci, hlavní charakteristiku a smysl těchto textů určených široké veřejnosti. Průzkum je založen na studiu primární a sekundární literatury. Úkolem bude texty kázání analyzovat a interpretovat.

Klíčová slova: kázání, posmrtná kázání, baroko, smrt, poslední věci člověka, knihy příprav ke šťastné smrti.

Annotation

This paper deals with the after death preaching coming from the baroque period. It also outlines the contemporary context and the representatives of the main branches of the baroque period. This paper then describes the main features of preaching in general, profoundly with and describes the after death preaching. The aim of this work is to focus on preaching's main thought, structure, and language resources. Being added to this paper, there are several detailed textual examples that precisely express character, function, main characteristics and meaning of these texts intended either for believers or unbelievers. The research part is based on the studies of primary and secondary literature. My task is to analyse and interpret the preaching texts.

Keywords: preaching, after death preaching, baroque period, death, after death possibilities, books of preparation for a happy death

Obsah

Úvod.....	8
1 Nastínění dobového kontextu.....	9
1.1 Baroko.....	9
1.1.1 Vznik.....	9
1.1.2 Architektura.....	9
1.1.3 Sochařství.....	10
1.1.4 Malířství.....	10
1.1.5 Hudba.....	11
1.1.6 Literatura.....	11
2 Obraz smrti.....	14
2.1 Poslední věci člověka.....	14
2.2 Knihy příprav ke šťastné smrti.....	17
3 Kázání.....	19
3.1 Charakteristika žánru.....	19
3.1.1 Literární stránka kázání.....	20
3.2 Barokní kázání.....	22
3.3 Barokní kazatelé.....	26
3.3.1 Bohumír Hynek Josef Bílovský.....	27
3.3.2 Štěpán František Náchodský.....	27
3.3.3 Augustinián Kolman Hendl.....	28
3.4 Posmrtná kázání.....	29
3.5 Kazatelé posmrtných promluv.....	33
3.5.1 Jan Kraus.....	34
3.5.2 Adam Ignác Hlava.....	34
3.5.3 Jiří Košetický.....	36
3.5.4 Jan Maget.....	38
3.6 Souhrnné specifikum motivů posmrtných kázání.....	39
4 Náboženská bratrstva v Čechách.....	42
4.1 Historie.....	42
4.2 Možnosti vzniku.....	44

4.3	Druhy bratrstev	45
4.4	Barokní bratrstva.....	47
5	Závěr	48
6	Seznam použité literatury	49

Úvod

V úvodu této bakalářské práce se pokusíme o nastínění doby barokní, její dataci a směry. V určitých odvětvích zmíníme jejich hlavní představitele a jejich stěžejní díla, která toto období vystihovala. Nastíníme hlavní umělecký směr, kdy vznikl, z jakého pojmu tento výraz vznikl a ve kterých zemích a letech působil. Poté přejdeme k velmi stručné charakteristice architektury, malířství, sochařství, hudby a větší prostor budeme věnovat literatuře.

Dále se zaměříme na kázání, jeho vymezení dle Ottova slovníku naučného a Encyklopedického slovníku Dagmar Mocné, na strukturu, funkci a výskyt. V další části pojednáme o posledních věcech člověka, o božím soudu, peklu, nebi a o očistci.

Poté přistoupíme k charakteristice přímo barokního kázání, jeho rozčlenění, účelu, literární stránky a výskytu v historii. Zmíníme motivy barokních kázání a doložíme je na stěžejních textech. Nelze opomenout přímé zástupce barokního kazatelství. V této části se zaměříme na tři charakteristické autory. Budeme se věnovat Hynku Josefu Bílovskému, Štěpánu Františku Náchodskému a Augustiniánu Kolmanu Hendlovi.

Další nedílnou součástí jsou barokní bratrstva, která se na českém území vyskytovala, jejich dělení, druhy, historie, možnosti vzniku a působnost. Zaměříme se na hlavní bratrstva, která se pro toto období stala stěžejními a na hlavní představitele s jejich velkolepými činy.

V nadcházející části se zaměříme na posmrtná kázání, která byla určena pro promlouvání nad hrobem zemřelého, ať vrchního z vyšší společnosti, či obyčejného obyvatele vesnice nebo města. V posmrtných kázáních se budeme zabývat rozsáhlým motivem smrti jako symbolem nového začátku a odměnou za pozemský život. Tematikou posmrtných kázání byla nepochybně smrt, ale také poslední věci člověka. Barokní posmrtná kázání si ukážeme na několika textových ukázkách a pokusíme se o poukázání na jejich symboliku a tematiku. Dále nastíníme život autorů těchto textů, zaměříme se na Adama Ignáce Hlavu, Jiřího Košetického a Jana Mageta.

Poslední odvětví, kterému se budeme věnovat, jsou knihy příprav. Budeme mluvit o knihách příprav ke šťastné smrti, kde se zaměříme na stěžejní body, na které kněží poukazovali. Nutné je, aby se každý jedinec smířil se smrtí ještě před samotným koncem života, ba dokonce, aby ji bral jako privilegium.

1 Nastínění dobového kontextu

1.1 Baroko

Výklad samotného slova baroko datujeme do poloviny 19. století, kdy se estetici snažili nalézt vhodný název pro tvorbu porenesančního období, které se jim zdálo úpadkové. Původ pojmu vychází z překladu portugalského slova *barocco*, kterým klenotníci označovali velké perly nepravidelných tvarů.

Baroko bylo dlouhou dobu chápáno jako něco přepjatého, přeplněného, přezdobeného, až na hranici dobrého vkusu. Teprve historici 19. století jej rehabilitovali jako plnohodnotný umělecký směr, který lze rozdělit na tři období: rané, vrcholné a pozdní baroko.

1.1.1 Vznik

Baroko jako umělecko-kulturní směr vzniklo mezi lety 1600–1750. Místo vzniku se přisuzuje Itálii, odkud se rozšířilo po celé Evropě. Do českých zemí přišlo později. Doznívala u nás bitva na Bílé hoře a s ní spojené nepokoje, proto na působení nových uměleckých tendencí nebylo mnoho prostoru. Ale i přesto se mu podařilo dosáhnout velkolepého rozmachu.

Jasně formulovaný a srozumitelný směr představuje jistou obrodu křesťanství. Během 17. a 18. století se tyto tendence rozšířily do všech uměleckých odvětví. Baroko se dostalo jak do výtvarného umění, hudby, divadla, tak i do literatury, která pro nás bude stěžejní. Dominantním prvkem je pohyb, disharmonie a dynamičnost. Umělci usilovali o vytvoření jednotného syntetického díla, na němž by se podílela právě veškerá odvětví. Dále přistoupíme k nastínění jednotlivých odvětví. Začneme architekturou, protože vznikaly církevní budovy, zdobené sochařskými a malířskými díly, ve kterých docházelo k přednesu kázání, ale i zpěvu. Literaturu uvádíme na konec vzhledem k tomu, že jí budeme věnovat více prostoru.

1.1.2 Architektura

Architektura se vyznačuje monumentálními stavbami. Vznikalo velké množství jak církevních (kláštery, kostely), světských (městské domy pro šlechtu, školy, radnice), ale i fortifikačních staveb (pevnosti – *Leopoldov, Terezín*). Přestože

budovy měly nepravidelný půdorys, přemíru elips a oblouků, důležitost byla věnována symetrii. Cílem bylo zachycení pohybu a prchavého dojmu.

V katolických zemích (Itálie, Španělsko, Portugalsko, střední Evropa, jižní Nizozemí) se vyvíjela dramatická forma, která útočila na city, vyznačovala se složitými půdorysy, průnikem křivek, prostupováním prostorů a využíváním hry světla a stínu. Pro nekatolické země a Francii byl typický proud monumentální, který nepůsobil tak mysticky, nýbrž jasně a přehledně. Mezi nejvýznamnější světové architektury patřili Lorenzo Bernini (*bronzový baldachýn* uvnitř chrámu sv. Petra) a Francesco Borromini (*sv. Karlíček*).

Barokní rozkvět architektury k nám přišel až po třicetileté válce. Není mnoho dokladů o ryze českých architektech, jelikož u nás působilo velké množství umělců z cizích zemí. Mezi nejvýznamnější patřil Carlo Lurago (*Klementinum*), autor především pražských jezuitských staveb, francouzský umělec Jan Baptista Mathey (*Šternberský letohrádek Troja, Toskánský palác*) a český architekt italského původu Jan Blažej Santin-Aichl, který přestavoval a dostavoval poničené gotické kostely ve stylu barokní gotiky (*Sedlec u Kutné Hory, Želiv, Kladruby*).

1.1.3 Sochařství

Druhy, techniky i náměty byly převzaty z renesance, ale vše se podřídilo uměleckým záměrům baroka. Sochařství mělo zálibu v plnosti a kupení motivů, čímž se snažilo zachytit vypjaté duševní a emocionální stavy (radost, smutek, meditaci, oddanost), dokladem toho je i hledání námětů v mytologii. Mezi hlavní sochaře patřil Lorenzo Bernini (*David, Apollón a Dafné*).

Jan Jiří Bendl byl českým zástupcem, který ztvárnil výzdobu jezuitského kostela sv. *Salvátora* a mariánský sloup na Staroměstském náměstí. Výjimečnými díly jsou také sochy Matyáše Bernarda Brauna na Kuksu a na Karlově mostě.

1.1.4 Malířství

Malíři vnesli do obrazů nezvyklý pohyb, ruch a napětí. Používali silných dramatických efektů a to díky technice šerosvitu a temnosvitu. Šerosvit byl způsob malby, který vytvářel prostor a objem kontrastem světla a stínů. Princip temnosvitu spočíval v tom, že se malíři snažili osvětlit jen některá místa na černém podkladu

neznámým zdrojem světla, který se nacházel mimo plátno. Malíři měli oblibu v líčení náboženských, mytologických a alegorických výjevů, kterými oslavovali božské bytosti, světce či příslušníky vládnoucí třídy. Jedním z oblíbených výjevů bylo zobrazování krutých scén mučedníků. Z druhů výtvarných technik lze zmínit nástěnnou malbu a závěsné obrazy, na kterých s oblibou zobrazovali krajinomalbu a zátiší. Z představitelů můžeme zmínit např. Caravaggia (*Košík s ovocem, Povolání sv. Matouše, Nemocný Bacchus*), Diega Velasqueze (*Dvorní dámy, Stařena smažící vejce*) či Petra Pavla Rubense (*Únos dcer Leukippových, Tři Grácie, Paridův soud*).

Zástupcem raného baroka byl v české zemi Karel Škréta, umělec pracující s náboženskou tematikou (*Skupinový portrét brusiče drahokamů Miserioniho*). K nejvýraznějším vrcholně barokním umělcům patřil Petr Brandl, autor převážně oltářních obrazů (*Úmrtí Máří Magdalény, Smrt svatého Benedikta, Zvěstování*).

1.1.5 Hudba

Hudba je považována za harmonicky zmatenou a melodicky obtížnou. Stále přetrvávala instrumentální polyfonie a okolo roku 1600 se objevily první opery. Od první třetiny 18. století se začala hudba zjednodušovat. Stávala se pro posluchače přirozenější, přijatelnější a zajímavější. Hudební nástroje byly přejímány z renesance, ale u mnohých došlo ke konstrukčním úpravám. Využívaly se např. housle, loutny, kytary, flétny a harfy. Barokní hudba se obohatila o některé jevy a kompoziční principy, jako byla dur-mollová harmonie. Za největší hudební skladatele byli ve světě považováni Georg Friedrich Händel, Antonio Vivaldi, Johann Sebastian Bach a v české zemi to byl Adam Michna z Otradovic, Bohuslav Matěj Černohorský či Šimon Brixl.

1.1.6 Literatura

Pro barokní literaturu je specifická aktualizace středověkých žánrů (legendy, písně, eposy, traktáty). Typickými prostředky jsou obrazná pojmenování, výrazná symboličnost, používání novotvarů, slovních hříček a výskyt dlouhých souvětí. Barokní literatura se snažila o propojení nebe a země, zároveň však prahla po novém poznání. Díla se vyznačují ostrými kontrasty, dramatičností, bolestí a utrpením. Velmi oblíbenou a otevřenou tematikou byla smrt. Smrt byla považována za všední

záležitost, proto bylo nutné člověka na ni připravovat. Z toho důvodu vycházelo mnoho publikací, jak se smrti zacházet a přistupovat k ní. Jak uvádí Zdeněk Kalista ve své odborné publikaci *České baroko*: „*V barokním světě, i když umíráš, tvůj příklad žije, tvůj odkaz nezachází, ty, který sám jsi byl jen nositelem či tvůrcem určité tradice, touto tradicí bude trvat dále. „Cnost žije i po smrti“*, vyjádřil to v jednom štambuchovém zápise z r. 1647 Ferdinand hrabě z Náchoda, zřejmě už odchovanec barokní školy životní. I v baroku bude se arci znovu a znovu objevovati mezi jeho kypivým přílivem barev, rozkošnický hnát, červ. Bude snad až děsit svou přítomností v přišerí starých chrámů, klášterních chodeb či zámeckých komnat. A přece – tato smrt není tu tak úděsným zjevem, jako byla kdysi v renesanci, nýbrž spíše jakýmsi vyzváním k boji, něčím, s čím stále zápasíme a co konečně – musíme přemoci. Ne darmo klade „*Píseň o nestálosti, bídě a marnosti života lidského a všech věcí na tomto světě*“, uzavírající cyklus „*Rozličné kající myšlínky hříchův svých litující duše obzvláště o lidské smrtelnosti*“, vydané na náklad Fr. Ant. hr. Šporka u K. J. Hraby v Praze 1721, na konec výzvu:

*„Protože bedlivě přístroj se
bdi plně nocí i dnem:*

*Když Smrt k tobě přiblíží se,
udeří na tě s hurtem:*

*Ty hrdinsky s ní do pŕůtky
budeš se moci dáti*

*zejskáš chválu, mzdu nemalou
v onom světě po smrt. ““¹*

Představitelé barokní literatury byli zástupci všech zemí, zmiňme však pouze ty nejvýznamnější, mezi které patří např. Terézie z Ávily (*Cesta k dokonalosti, Hrad v nitru*), Jan z Kříže (*Duchovní zpěv, Plamení lásky živý*), John Milton (*Ztracený ráj*) a Friedrich von Spee (*Zdoroslaviček*).

Česká barokní literatura je označovaná také jako pobělohorská literatura. Jedná se o literaturu, která je ohraničená bitvou na Bílé hoře (1620) a druhou třetinou 18. století, kdy po baroku nastoupilo osvícenství. Nutno podotknout, že první díla byla silně ovlivněna nucenou rekatolizací, a proto se nelze divit, že velké množství kněží, učitelů a měšťanů raději emigrovalo. Z toho plyne, že tento krok měl velký dopad na českou kulturu a především literaturu na více než 200 let.

¹ KALISTA, Z. *České baroko*. Praha: Evropský literární klub, 1941. s. 35.

Velmi významná byla próza dějepisná, kterou zastupoval Bohuslav Balbín. Je třeba říct, že psal skoro výhradně latinsky. Z krásné literatury lze zmínit Jana Amose Komenského a jeho *Labyrint světa a ráj srdce*. Začínají vznikat i texty prakticky zaměřené, jako jsou například mluvnice, hospodářské příručky, knihy lidového čtení a kramářské tisky. V letech 1719–1772 vycházely *Pražské poštovní noviny*, ale ve velmi omezeném nákladu.

Setkáváme se především s náboženskou literaturou a hojně rozšířeným žánrem byla meditativní próza, kancionály, utrakvistické zpěvníky, homilie a postily.

Dále specifikujeme meditativní prózu, která není v české barokní literatuře zastoupena jednotným útvarem. Pod tímto pojmem je zahrnuta próza lyrického rázu, zastoupená psanou modlitbou, a útvary úvahového charakteru. Tyto dva žánry se určitými částmi velmi úzce stýkají a prolínají, jejich základním charakterem je duchovno.

Právě modlitby jsou nejhojnějším literárním projevem barokního umění a to na obou stranách, jak katolické, tak na straně protestantské. Pro ukázkou jsme zvolili modlitbu Jiřího Třanovského, 1635: „*Ó předivný stvořiteli a přemocný zachovávateři všech věcí, Otče světél, od kteréhožto všeliké dání dobré a každý dar s hůry pochází! Děkuji tobě srdečně, že jsi mne opět k tomuto světlu dennímu při dobrém zdraví přivésti ráčil. Můj Otče, nezasloužil jsem toho, jakož i jiných dobrodiní tvých, kteráž mi prokazovati ráčíš: Nebo hřích, kterýž se těla mého mocně drží, ano kterýmž tělo mé jako jedem napouštěno a nakaženo jest, nepřestává mne před obličejem tvým ohavného činiti.*“²

² KALISTA, Z. *České baroko*. Praha: Evropský literární klub, 1941. s. 125.

2 Obraz smrti

Zobrazovaný obraz smrti vychází z židovské, antické a raně křesťanské tradice a proměňoval se vlivem působení církevních Otců.

2.1 Poslední věci člověka

Duchovní svět člověka pozdního středověku a raného novověku byl silně prostoupen patosem smrti. Jedním z důvodů by mohl být motiv Ježíšovi smrti, kterou vykoupil celé lidstvo. Běžný život byl prosycen všedností smrti. Jelikož byla vysoká míra úmrtí dětí (každé třetí dítě se nedožilo ani prvního roku svého života a každé páté se nedožilo pátých narozenin) stala se smrt každodenním návštěvníkem všech lidí a rodin. Z toho důvodu vzrůstal zájem o smrt a vše, co s ní bylo spojeno, aby lidé obohatili své znalosti a zkušenosti. Učili se ji chápat a vnímat, aby v posledních dnech nebyli zaskočení. Smrt je součástí čtyř posledních věcí člověka společně s božím soudem, peklem a nebem, v některých případech je ještě uváděn očištec.

Jak se vyrovnat se smrtí a vším, co po ní mělo přijít, bylo hlavní náplní a učením života, což samozřejmě ovlivňovalo nejen život, ale především jeho smysl. Podle antické stoické filosofie bylo lidské bytí dlouhodobým směřováním ke smrti. Směřování započaté už ve chvíli narození. Hodnota všech získaných předmětů, šatů a majetku byla bezpředmětná. Stejně nás všechny čeká smrt a nebude komu odkázat nabytých statků. Lidská existence byla nejen v homiletice, ale i v básnictví popisována pomocí nejružnějších variant nicotnosti a marnosti lidského údělu a života. S nikterak pozitivním zobrazením člověka v literatuře se setkáváme např. u Jiljího od svatého Jana Křtitele a u Bedřicha Bridela. Tvrzení doložíme citací z knihy Miloše Sládka:

„Člověk bývá zobrazen jako pára nad hrncem, tmavá propast, pokrm červů, smradlavá mrcha (mršina), prach, jímž vítr zmítá a podobně.“³ Podobná hanlivá pojmenování lidské bytosti byla v literatuře velmi častá. Lidský úděl doplňovaly pocity slabosti a věčné nespokojenosti. Mladý člověk chtěl být starcem, starý chtěl omládnout, chudý si přál být bohatým a bohatý byl nespokojený se svým bohatstvím a

³ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 15. ISBN 80-86022-47-1.

chtěl více. Bohatý hříšník si na sklonku svého života zoufal, proč jen nebyl chudým. V závěrečném součtu jsou si všichni lidé rovni: „*všickni z jedné země jsme a zase se všickni v tuž zem navrátíme*“⁴. Svět je zobrazován jako faleš a nespravedlnost, z čehož plyne, že ani člověk nemůže být jiný. Smrt byla považována za oddělení těla od duše, jako chvíle, ve které končí veškeré zásluhy a odplouvají všechny skutky a hříchy. Někdy byly okamžiky posledního života a smrti připodobňovány k lovu d'ábla, který se snažil chytit a zahubit lidskou duši. Každý člověk měl svého strážného anděla, ale také d'ábla, který jej pokoušel: „*ponouká ke zlému, nejvíce jej však pokouší při smrti, aby jej Boží milosti zbavil a přivedl k nějakému hříchu, a tak dosáhl jeho věčného ztracení*“⁵. I přes pokušení bylo možné své hříchy ještě vykoupit. Jediným, důležitým prostředkem byla modlitba. Většina barokních teologů a spisovatelů se odkazovala na slova svatého Jeronýma, který poukazoval na to, že pokání v posledních chvílích života je pozdní a jen malému množství hříšníků bude odpuštěno.

Ani člověk ctnostný nebyl d'áblu ušetřen. Právě na poslední cestě životem byl o to více ponoukán. Světci také nebyli výjimkou, spousta barokních spisovatelů barvitě líčila smrt světců jako velké utrpení a boj.

Smrt byla vykládána jako radostný okamžik, který duši přivede k místu věčné slávy. Ty, kteří se modlili za šťastnou hodinu smrti, často Bůh osvobodil. Mnohdy vyšel prosebníkům vstříc, a proto se jim nezdála smrt tak odpudivá a nepřijatelná, nýbrž pro ně byla radostnou událostí. Lidé brali smrt po božím soudu jako šťastné vykročení do nebeského ráje.

Poslední soud byl aktem boží spravedlnosti. Čeká každou osobu po smrti. Byl to soud nad lidmi, který přijde, až nastane konec světa. Pak měl být každý člověk zvlášť souzen podle svého jednání a dle rozsudku se dostal do pekla nebo do nebe. Jen málokdy se barokní autoři zmiňovali o tom, co soudu předcházelo (záplavy, rozbouřené vody, padající hvězdy apod.).

Peklo bylo zobrazováno jako podzemní, temná roklina nebo jeskyně plná smůly. Místo, které bylo plné vším smrdutým, kde protékala řeka síry a byla mlha. Světlo přinášel nikdy neuhasínající oheň a celou scénérii doprovázel d'ábelský křik a pekelné zvuky. Jednotliví obyvatelé mezi sebou nemohli komunikovat. Trápení

⁴ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 15. ISBN 80-86022-47-1.

⁵ Tamtéž, s. 16.

hříšníků měla nejružnější podoby, vždy však velmi brutální. Těla hořící v ohni, spalující jejich opovážlivá těla. V uších jim zněl děsivý křik a celým prostorem se prolínal zápach vyhasínajících těl. Nejhuře byla líčena duševní muka zhýralců. Peklo bylo vykreslováno v nejhorších odstínech černé jako zastrašující, mučivé a drastické.

Nebe bylo jen málokdy tak opěvováno. Bylo pouze spojováno s harmonickou a příjemnou atmosférou, která tam vládla. Někteří autoři zmiňovali nebe jako skleněné město plné prvků z drahých kovů a kamenů. Nebe bylo ukazováno s jeho rozkošemi a potěšením, které jedincům poskytoval jen samotný pohled do boží tváře.

Katolíci k posledním věcem člověka přiřazovali ještě očištec. V 17. a 18. století mu byl přisuzován větší význam než smrti, nebi či peklu. Bylo to z toho důvodu, že do očištěnce mohli lidé proniknout sami prostřednictvím pronesených modliteb, odsloužených mší, udělených almužen a vykonaných dobrých skutků. Tímto způsobem mohlo být jejich duším pomoci a jejich trápení zkráceno či úplně ukončeno v očištcovém ohni. Do očištěnce se duše dostávaly pouze za malé prohřešky, za které na světě hříšníci učinili důmyslné pokání, ale pro které zatím nedosáhly odpuštění. Očištec je vyobrazován jako podzemní jeskyně, nejhorší žalář, ve kterém neustále hoří oheň. Může nám to připomínat obraz pekla, avšak na rozdíl od něho zde oheň nesloužil k týrání duší, nýbrž k očištění, aby neposkvrněné duše mohly pokračovat do nebe.

V duchu křesťanské tradice pro hříšníky existovalo ještě jedno místo, kam odcházely duše po smrti. Mluvíme o místě, které bylo určené pro nepokřtěné duše, které zákonitě nemohly přijít jak do nebe, tak ani do pekla. Pro ukázkou volíme citaci uvedenou v knize Miloše Sládka: „*své veselosti mají a společně se poznávají, však žádných tělesných a čitedlných muk nezakušují*“.⁶

Následující text uveřejněný na internetovém portálu vokabular.ujc.cas.cz pod názvem *Srdečné knížky o čtyřech posledních budících věcech...* pojednává o posledních věcech člověka. Edičně text uzpůsobil Mgr. Marek Janosik–Bielski, který podle rukopisu neznámého autora text přizpůsobil staročeskému jazyku. Nelze citovat celé znění, a proto vkládáme pouze úvodní část, která nám nastíní Knihy srdečné, které pojednávají o smrti, pekle, posledním soudu a nebi.

⁶ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 22. ISBN 80-86022-47-1.

„Synu, pomni na budúcie věci, a na věky neshřešíš! Tato řeč jest napsána v knihách Eklesiastiku v 7. kapitule. Protož die svatý Augustýn, že viec se má každý člověk varovati hříechu mrzkosti než všelikých muk velikosti. Protož poněvadž budúcích věcí poznání a o nich časté pamatování od hříechu nás odtrhuje a s ctnostmi svatými nás spojuje a ve všelikém dobrém skutku nás zdržuje, utvrzuje. Protož vdechnutím Boží milosti o těch budúcích věcech, totižto které sú a kolik jich jest, nětco napsati sem umienil i o každé věci obvlášt' řečmi, duovody i příklady vypraviti. Protož znamenati máme, že ty věci budúcie jsú čtyři od svatých vypsané. Jakož se to z řeči svatého Bernarta světlé v jednom kázání, kdež takto die: Ve všech skutciech tvých pomni na budúcie věcy tvé, kteréžto věci čtyři sú, totižto smrt tělesná, súd poslední hrozný, peklo horúcie a nebeská radost. Co jest strašlivějšího smrti? Co hroznějšího súdu poslednieho? Co nesnesitedlnějšího pekla? Co utěšenějšího královstvie nebeského? Toť sú čtyři kola toho vozu, na kterémž duše vezena bývá do nebeské radosti. Toť sú ty čtyři věci, kteréž zbuzují duch člověka, aby potupě všecky věci světské, navrátil se k Stvořiteli svému. Protož slušné jest a užitečné, aby ty věci jmieny byly v ustavičné paměti. Jakož tato řeč počatá napomíná řkúci: Pomni na budúcie věci, a na věky neshřešíš! Protož ty věci váže jeden dobrý člověk, aby je často před očima měl a v ustavičné paměti. Tyto veršíky složiv, často je říekal. Čtyry věci sú, kteréž v srdci svém složil sem pilně. Smrt má, súd Boží, moc pekelnie, světlo nebeské. Poněvadž tehdy všecek zpuosob těchto knížek každého člověka k tomu usiluje přivésti, aby budúcích věcí pilná pamět v jeho srdci byla vytištěna, tehdy slušné jest i podobné, aby to sepsání Knížky srdečné jméno měly.“⁷

2.2 Knihy příprav ke št'astné smrti

Kněží se snažili umírající na smrt připravit nejen v okamžiku smrti, ale i za jejich života. Snažili se o to, aby o ní lidé rozmýšleli a chystali se na ni. Každodenní modlitba k ní připravovala, ale zároveň toto rozjímaní sloužilo k tomu, aby měl člověk prostor zamyslet se nad tím, co po něm zůstane. Z hlediska nabytých statků

⁷ Srdečné knížky o čtyřech posledních budúcích věcech [on-line]. Ed. M. Janosik–Bielski. Verze 0.4.2. [citováno ze dne 19. 4. 2014]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

platilo, že si člověk nesměl ponechat nic, co mu nenáleželo, co někomu odcizil či to patřilo někomu z jeho předků. Pro přípravu ke šťastné smrti vycházely zvláštní modlitební knihy. Knihy obsahovaly pokyny, jak se modlit a jak s nemocným nakládat.

Většina knih příprav ke šťastné smrti vycházela v období první poloviny 17. století a dočkala se pouze jediného výtisku. Výjimkou je však dílo *Sladký nápoj jak při trpké nemoci, tak při hořké smrti duši posilňující* jindřichohradeckého jezuity Jana Siese, které pochází z 30. let 18. století a navíc vyšlo v českém jazyce třikrát. Další knihy nám poskytují mnoho užitečných rad, ale autor s nimi není většinou spojen a autorství je tedy spekulativní. Kniha *Fons vitae pro felicitatem mortis* a *Zrcadlo pobožnosti prvokřesťanské* bývá spojováno s působením náboženských bratrstev v Litoměřicích a Hradci Králové. Spis *Přední křesťanského člověka starost* je překlad z latinského originálu, o jehož vzniku, původu ani autorovi nic nevíme. Tyto modlitební knihy jsou velmi vzácným úkazem, z většiny vydání se dochoval maximálně jeden, dva exempláře, v horších případech žádný.

Úvodem každé knihy příprav byla krátká předmluva, ve které autor nebo pořadatel textu uvádí význam knih a celkově význam příprav ke smrti. Poměr modliteb a pokynů je v jednotlivých knihách velmi rozdílný a nejsou pro to ustálená pravidla.

Na základě studie Zbygniewa Wita lze tyto knihy označit jako akt y milosti, víry, naděje a žalu. Modlitby považuje za prostředek, kterým si křesťané vyprošovali milost, vyznávali své náboženství a vkládali se do rukou Božích. Na délce modlitby nezáleželo, kratší a přímé modlitby byly považovány za vhodnější podle závažnosti nemocného. Jan Sies do svého díla začlenil modlitby, které náležely určitým etapám umírání. Také se obrací ke svaté Barboře, patronce šťastné smrti.

3 Kázání

V další části se budeme věnovat baroknímu kazatelství, jeho struktuře, námětům a stylistickým prvkům, které kázání obsahují.

3.1 Charakteristika žánru

Dle Ottova slovníku naučného je tento pojem vysvětlován jako veřejné zvěstování slova božího skrze prostředky, které jsou k tomuto poslání určené. Podle obsahu se kázání dělí na *dogmatická* (mravoučná, panegyrická, biblická, historická, liturgická) a *naučná* (didaktická), která se dále ještě rozlišují na homiletická a katechetická. Podle příčiny jsou kázání obyčejem a církevním řádem ustálená (nedělní, sváteční, adventní, postní) nebo příležitostná, jinak také kausální (povahy truchlivé, což byly řeči utěšující a povahy radostné, které byly řeči děkovací), mezi která dále patří kázání instalační (při uvádění nového duchovního správce do úřadu), nástupná (první kázání nového faráře) a na rozloučenou (když farář opouští své působíště). Kázání cyklická, jinak také soustavná, jsou systémy kázání sestavené tak, aby se sebou kázání vzájemně souvisela a celkově tvořila dojem jednoho celku (kruhu). Tato kázání se konají např. při misiích a exerciciích, v čase adventním a poutním a v měsíci květnu se nazývají kázání *Mariánská*. Náměty kázání vycházejí z pramenů katechetických, liturgických, historických či biblických.

Kázání jsou součástí bohoslužeb, které zahrnují čtení, výklad Písma svatého a objasňování skutků apoštolů. Dle Tridentského sněmu z roku 1860 je ustanoveno, aby kázání mezi mší svatou při ranní bohoslužbě trvalo patnáct minut a obyčejné hlavní kázání mimo mši svatou bylo vymezeno na půl hodiny. Slavnostní a postní kázání trvají kolem čtyřiceti minut až jedné hodiny. Nejstarší útvar kázání, který je úzce spojen se mší, se nazývá *homilie*. Tento pojem vychází z řeckého slova *homilia*, které znamená rozhovor, obecně kázání. Je to zúžený druh kázání, ve kterém se komentuje přečtený text z bible a je dán do souvislosti s konkrétní situací posluchačů. Jedná se o standardní kázání po čtení evangelia objevující se při katolických mších. Homilie byly už od 3. století nejoblíbenější formou s vytčeným jasným předmětem a uspořádané podle rétorických pravidel.

3.1.1 Literární stránka kázání

Problematika slovesné tvorby je složitější než u děl ryze literárních. České barokní kazatelství se řídilo propracovanou teorií, která se vyučovala na bohosloveckých akademiích nebo řádových učilištích. Bohuslav Balbín udává souhrn takovýchto pravidel ve spise *Verisimilia humaniorum disciplinarum, seu iudicium privatum de omni litterarum (quas humaniores appellant) artificio* z roku 1666. Zabývá se metodami, dispozicemi a způsoby, jak jisté výroky Písma rozvádět a objasňovat. Dává rady kazatelům, aby si pořídili dva rejstříky. B. Balbín se domnívá, že je mnohem praktičtější a účelnější mít jeden rejstřík abecední, seřazený podle hesel, která obsahují témata a pasáže z bible, citace, poznámky z četby a spisů církevních otců, aby nemuseli odkazy při každém kázání zmateně hledat v knihách. Druhý rejstřík by dle něho měl být seřazen podle neděl a svátků s poznámkami a udáním pramenů. Kázání, především příležitostná, byla s pečlivostí připravována, mnohdy i několik let „zrála“, než byla otištěna. Důkazem toho je Jiří František Procházka de Lauro, který kázání o sv. Janu Nepomuckém, dedikované hraběnce Marii Zuzaně Vratislavové z Mitrovic, komentoval takto: „*kázáníčko, před některým již rokem na papír vyvržené, však k cíli a konci svému, totiž k vymluvení a slyšení dokonale ještě nepřivedené*“.⁸ Základem pro teoreticky správně napsané kázání je rozvržení poměru k celku, důraz na citovost či upuštění od ní, vhodná gradace, jisté kompoziční zásady, individuální rysy kazatele, tedy jeho výrazové prostředky, a popřípadě rozvržení celkové výstavby cyklů. V kázáních se vyskytovaly i bajky k názornému zobrazení mravní nauky. Pramenem pro ně byla sbírka *Bajky* od Ezopa. V podání kazatelů je patrná jistá adaptace a interpretace, povšimněme si toho u již zmiňovaného Damascena Marka v *Trojím chlebu nebeském*. Ezopovu bajku O havranu, sýru a lišce dáme do kontrastu s Markovým kázáním, ve kterém se vyskytuje totožná látka.

⁸ VAŠICA, J. *České literární baroko*. 2. vyd. Praha: Atlantis, 1995. s. 201. ISBN 80-7108-123-X.

Damascen Marek	Ezop
„Poslechněme medle, co o lišce a krkavci vypisuje ostrovnipný Aesopus. Krkavec, dí on, ukradl jednoho času, dlé přirozené své vlastnosti, znamenitý kus dobrého a mastného sejra, a zrovna s ním na nejvyšší svršek jednoho stromu vyletěl. Což když byla potutedlná liška vyšetřila, hned s chvátáním k tomu stromu pospíšila, a toho krkavce, jak nejlepěji věděla a mohla, oulistnými slovy chváliti počala řkouce: ››Ale, ale, ale to je pták, toť je mi krásný pták, jak jsem živá, tak krásného ptáka jsem neviděla! Mně se všechno zdá, že jsi ty onen slavný fénix, aneb onen vysoce chválený, a na nejvejš zvelebený rájský pták sám. Tvá milá paní máteř musela se na aksamitu zhlídnouti, když na vejcích seděla, že tak krásné, hladké a spanilé ptáčátko vylihla. Tvoje oči na způsob blesku slunečného se třpitěji. Ano i ty pazourky, ježto na způsob zbraně obnášíš, dokazují patrně, žes ex progenie Martis, a z urozené krve boha vojny pocházíš. Ó překrásné stvoření! Jak dobře, ó jak svatě tvůj obraz v zlato a v dukáty se tlačí! Než jednu jen ještě věc...“⁹	„Lidé, kteříž pochlebníků a řečí lahodných podávajících slova přijímají, oklamáni bejvají. Jakož tato rozprávka ukazuje. Havran, vzav sejr na vokně, letěl s ním na jeden vysoký strom. Uhlédavši jej liška, zachtělo se jí toho sejra. I promluvila k němu lahodnými slovy, řkoucí: "O havrane, kdo jest tobě podobný? Neb žádný pták nemá takového peří, jako ty. A nevím, aby pěknější pták mohl nalezen býti, kdyby toliko k té kráse nějaký hlas měl; než tak mám za to, že máš hlas přiohbroubný." Havran se radoval z té marné chvály, a chtě se více zalíbiti a hlas svůj okázati, vztáhši krk, silně zkřikl. A jakž ústa odevřel, hned mu sejr vypadl. Ten pochytivši chytrá a lstivá liška, rychle jej pohltila. Teprvá havran přestal, porozuměv tomu, že slova té lišky líbezná s lstí a nevěrou byla smíšená. Protož napomíná tato báseň obecně, pochlebníkův aby se stráhli a jich se varovali...“¹⁰

⁹ VAŠICA, J. *České literární baroko*. 2. vyd. Praha: Atlantis, 1995. s. 204. ISBN 80-7108-123-X.

¹⁰ HENCL, M. *Ezopovy bajky*. Náchod: Milan Hencl, 2012. s. 10. ISBN 978-80260-2098.

Jen na této ukázce si všimneme rozvitého děje a velkého důrazu na citovou složku u textu, který byl určen ke kázání. Do kazatelských textů se dostávaly nové prvky, jakými například byla mnohomluvnost, důraz na detaily a rozvinutí dialogu. Do kázání pronikaly duchovní písně a ojediněle se setkáváme i s útržky světských popěveků. Dále v nich také najdeme úryvky z poezie. Velmi oblíbenou tematikou bylo hvězdné nebe a nebeské postavy. Zásoba a oblíbenost emblémů a symbolů je patrná jak u básníků, tak u kazatelů, dokladem toho je Bedřich Bridel. Jsou nám známy případy, kdy celá kázání byla založená na symbolice jednotlivých písmen nějakého jména. Pro příklad zde uvádíme B. H. Bilovského a jeho kázání k jménu Maria či Petra Štěpána z Tejnle o jménu svatých.

O výmluvnost, ať světskou či duchovní, bylo záměrně pečováno a cílem bylo povznést se nad všednost a přijít s něčím novým, neočekávaným a s duchaplností a ostrovtipem zaujmout publikum. Tyto teze byly požadavkem baroka, jehož kouzelnou formulí bylo „ingenium“, zahrnující ducha, rozum a vtip. Dokladem toho je citát protestantského teologa Jana Adama Osiandra: *Vivitur ingenio, caetera mortis erunt*. V doslovném překladu to znamená: „*žije se duchem, ostatní propadne smrti*.“ Přesně tento citát vystihl hlavní mravní zásady českého barokního člověka, které se zrcadlí v kázáních.¹¹

3.2 Barokní kázání

Zdůrazněme, že se jedná o období druhé poloviny sedmnáctého století a o osmnácté století. I přes nevyhovující ekonomické a politické poměry si lze všimnout rozrůstajícího se zájmu o literaturu nejen u vzdělanější společnosti, tedy měšťanů, ale i lidu z venkova. Dokladem zájmu o literaturu mohou být rozrůstající se opisy a přepisy modlitebních knih. Oblibě se těšilo hlasité předčítání knih lidového čtení, ale i čtení z postil. Vliv kázání byl neuvěřitelný, skrze ně prostý člověk pronikal do křesťanské symboliky. Lid pod vlivem náboženské moci přehodnocoval své osobní a morální hodnoty.

¹¹ VAŠICA, J. *České literární baroko*. 2. vyd. Praha: Atlantis, 1995. s. 214. ISBN 80-7108-123-X.

Již ve středověku a raném novověku byla kázání podstatným slovesným dílem, ke kterému měly přístup veškeré společenské vrstvy. Samotný pojem kázání pochází ze staroslověnského výrazu *kazati*, jenž v překladu znamená napomínati. Poté se přidal význam staročeského substantiva *kázanie*, což znamená chválu a přikázání. Hojně se vyskytuje i latinské pojmenování *homilie*, vyjadřující způsob kázání na základě přátelské rozpravy.

Základní kámen byl položen již v antickém řečnictví a filosofii, který následně rozvíjela židovská tradice a vzdělanost. Počátky českého kazatelství souvisí s Cyrilem a Metodějem, ale z tohoto období se bohužel zachoval pouze zlomek duchovních promluv a jejich opisů.

Za stěžejní dílo je považován Homiliář opatovický z druhé poloviny 12. století. Je pokládán za jednu z nejstarší českých památek. Vznikl za účelem potřeb kláštera či někoho z církevních hodnostářů a jsou v něm zaznamenány poznámky o přetrvávajícím pohanství v Čechách.

Hlavní funkcí, ale zároveň i cílem kázání je mravokárnost a ponaučení posluchačů. Nauka o kazatelství neboli homiletika byla pokračováním církevní nauky. Základními podklady pro argumentaci kazatelů byly parafráze Písma svatého nebo citáty antických klasiků. Často se vyskytovala exempla, která kazateli na krátkém příběhu pomáhala snadněji objasnit hůře pochopitelné teze. Právě v období baroka nebylo zvykem užívat příklady z vlastního života, a když už, tak právě prostřednictvím exempla.

Nejdůmyslnější stránkou barokních kázání byla jejich umělecká stránka. Inspiraci hledali u antických rétoriků, zejména Markuse Tullia Cicera a francouzských a italských řečníků 12. a 13. století. Velkou roli sehrál také vliv křesťanské poezie.

Základní funkcí barokních promluv bylo poučit, přesvědčit a esteticky zaujmout. Aby kazatelé udrželi pozornost posluchačů, ozvláštňovali své projevy na tu dobu až neobvyklými prvky, jako např. jazykovými hříčkami, veršovanými pasážemi, lehkou formou nadsázky, ironií a sarkasmem, třeba ve výkladu některých hříchů. Každá kázání měla svou dominantní funkci. Nedělní měla poučit a přesvědčit, sváteční měla posluchačům přinést nové informace o méně známém světcí, proto se těmito kázáním říkalo hagiografická. Prostor pro uměleckou stránku byl vyhraněn v nedělních a příležitostných promluvách. Poučení o lidské smrtelnosti bylo zakomponováno do kázání pohřebních.

Příprava kazatelské promluvy byla velmi důmyslná, mnohdy trvala i několik dní. Jednotlivé části příprav nesly specifická pojmenování. První fáze se nazývala *inventio*, nalezení stěžejního bodu, myšlenky promluvy, většinou se jednalo o *perikopu*, přednášený úryvek z Písma, ale zároveň se v některých případech vyskytovaly i texty neliterární povahy, které pojednávaly o výtvarném umění, obrazech, na kterých byli zobrazováni světci. Nutno podotknout, že hlavní látkou byl Starý a Nový zákon. Z Nového zákona byla pozornost upřena na evangelia podle Matouše, Lukáše a Korintských listů. Druhá část nesla název *dispositio*, ve které kazatel nastínil směr a cíl své promluvy, lze mluvit o osnově promluvy. *Dispositio* v sobě zahrnovalo tři další části, které nám mohou připomínat klasické rozvržení: *exordium* (úvod), ve kterém na konci bylo zmíněno *propositio* (oznámení tématu), stať se skládala z *narratia* (výkladu), *confirmátia* (důkazu), *refutata* (vyvrácení všech námitek) a *perorata*, které lze chápat jako závěr, který v sobě nesl celkové shrnutí toho nejdůležitějšího a závěrečnou prosbu či modlitbu. Třetí fáze příprav se týkala příprav řečnického projevu. Zde řečník doplňoval do textu ozvláštňující metafory, alegorie a slovní hříčky. Úplnou konečnou fází příprav bylo naučení se textu nazpaměť, fáze, která nesla označení *memoria*. Řečník se dle dobových tradic stával prostředkem, který umožňoval styk mezi nebem a zemí skrze boží slovo. Tyto promluvy můžeme považovat za divadelní představení jednoho herce, jenž promluvu obohacuje o pohyby a gesta.

Při sestavování kázání byl dostatek pramenů, ze kterých tvůrci čerpali. Setkáváme se s již otisknutými kázáními, rukou psanými rejstříky, kartotékami a s obsáhlými kazatelskými slovníky, které byly pro tyto účely určené. Nejvýznamnějšími autory takovýchto publikací byli např. francouzský benediktýn Petr Berchori, rakouský jezuita Tobias Lohner a Jean Pier Valerian, který své teze zaznamenal ve slovníku *Hyeroglyphica*. Pravděpodobně nejobsáhlejší příručkou je pětisvazková encyklopedie *Magnum theatrum vitae humanae* od Laurentia Beyrlinka.

Bylo důležité, aby kázání byla důmyslně promyšlena a schematicky uspořádána. K těmto účelům sloužilo několik významových rovin, kterých si mohl pozorný posluchač povšimnout. Mluvíme o složitých přirovnáních, které si prostý člověk spojil s hlavní rovinou a jiný skrytý význam či odkaz nevyhledával. Nedělní promluvy vycházely ve sbírkách, jinak řečeno *postilách*. Ostatní sváteční a příležitostné texty vycházely především samostatně. A i přesto, že na našem území bylo při nedělních a svátečních příležitostech proneseno nespočet kázání, dochovala

se nám pouze desetina exemplářů. V případě, že bychom chtěli mluvit o kvalitě textů, nedobereme se žádného objektivního závěru. Patrný vliv měla cenzura a především zalíbení, očekávání a vkus patrona, který většinou tištěné podoby promluv financoval. Náklad se pohyboval v rozmezí 100 až 300 kusů.

Kazatelství 17. a 18. století se rozdělilo do dvou proudů. První označujeme jako *humanistický*, který se přikláněl ke kazatelské tradici 16. století. Autoři za prioritu považovali srozumitelnost a vzdělání posluchačů dle zásad věrouky. Umělecká a zábavná stránka byla odsunuta do pozadí. Druhý byl směr, označovaný jako „*nová rétorika*“, nebo také barokní, manýristický či konceptuální. Konceptuálně se promluvy opíraly o tři základní pilíře: úryvek z Písma, rozvinutí myšlenky a potvrzení výroku jistým duchovním autorem. Hlavní funkce byla umělecká. Základem byl inovativní nápad či vtipná myšlenka, z čehož vyplývala originalita projevu a pojetí, což upoutalo pozornost posluchačů. Doboví kazatelé vedle sebe kladli neslučitelné myšlenky, které se jim překvapivě podařilo spojit v komickou jednotu. Za zmínku stojí rozsáhlé spisy vídeňského augustiána Abrahama, kterému se právě tato komická jednotu podařila. Z českého prostředí lze za představitele považovat Kolmana Hendla s jeho texty z 18. století. Tomuto autorovi se budeme více věnovat v jiné kapitole.

České kazatelství po bitvě na Bílé hoře lze rozčlenit na tři odvětví. To nejstarší datujeme od 20. do 80. let 17. století, kdy nebyla homiletika vůdčím prozaickým žánrem. Homiletiku svým rozsahem převyšovaly hagiografie a odborná vzdělávací literatura. Z důvodu nedostatku kněží v české zemi se nám dochovalo málo tištěných pramenů. Důležitost připisujeme dvěma pohřebním kázáním z přelomu 40. a 50. let 17. století. Autor není s určitostí znám, ale přisuzujeme je Jilji od svatého Jana Křtitele. Středně dobý úsek lze označit jako období od 90. let 17. století do 20. let 18. století, kdy vznikaly humanisticky zaměřené sbírky, mezi které patří *Postila* Václava Matěje Šteyera. Postupně čtenáři začali vyhledávat homiletiku a díky tomu se stala vůdčím prozaickým žánrem. Pravděpodobně prvním konceptuálním kázáním byl tiskem vydaný spis Bohumíra Hynka Josefa Bílovského z roku 1695. Za druhý unikát tohoto období je považována sbírka kázání *Nábožný horlivý vůdce* od Pavla Josefa Axlara z roku 1720. Třetí, vrcholný úsek započal ve 20. letech a skončil v 60. let 18. století, kdy se v české zemi stává kazatelství nejvýznamnějším žánrem. Rapidně se zvýšil počet vzniku sbírek a objevují se i nové typy promluv, které jsou založené na evokativním postupu, řetězcích obrazů a dějové linii. Odborníkem v tomto postupu

byl Ondřej František de Walldt, který s evokacemi působivě pracoval ve své sbírce *Chvalořeč*. Začínají se vyskytovat i první promluvy založené na příslovích. Vytrácejí se exempla, ale i biblické příběhy. Autoři se snažili o průnik humanistického přístupu do konceptuálních směrů převážně skrze předobrazy v příbězích z Nového a Starého zákona. Hlavním představitelem těchto tendencí je františkán Damascan Marek se sbírkou *Trojí chléb nebeský* z roku 1728 a postila faráře Antonína Jana keltského z roku 1732. Literární historik Jaroslav Vlček v *Dějínách české literatury* (1931) Damascanův *Trojí chléb nebeský*, jedenácti set stránkový svazek, okomentoval takto: „vlastně snůška anekdot, často triviálních a svěťáckých“. ¹² Opět se navrací výrazová střídmost a dokladem toho je kázání *Vejšťáční naučení* jezuita Antonína Koniáše datované k roku 1740. Vliv na české kazatelství měly překlady z němčiny a francouzštiny, hlavně jejich osvícenská homiletika. ¹³

3.3 Barokní kazatelé

Kazatelé se snažili posluchače ovlivnit nejen po rozumové, ale také citové stránce. Kněží byli chápáni jako autority a jejich významná slova měla velkou váhu. Uměli ovlivňovat větší skupinu posluchačů. Kněz byl na rozdíl od svého publika vysoce vzdělaný a vystudovaný teolog. Měl tedy právo a možnost před lid vystoupit a užívat odborných argumentů a tezí. Kněží velmi pozorně sledovali poslední pohyby a slova umírajících, viděli v nich odraz boje a zápasu se zlými silami a ve výsledku i přípravy k božímu soudu. Premonstrát Milo Jan Hubatius z Kotnova se k tomu vyjádřil: „*Co vše já jsem očitě spatřil, když pracující na vinici Boží přes 26 let, umírajícím byl jsem mnohým přítomen a je sem k smrti dlé mé duchovní povinnosti připravoval, takže klečící před jedním umírajícím a za jeho šťastnou hodinku smrti se modlíce viděl sem, kterak on někdy hlavou dolu kejval a někdy s ní třásal, jako by se ho někdo ptal: udělals to? On kejval hlavou, jako by řekl: To sem neudělal. To pak vyptávání (jakž sem já myslil) trvalo přes pět Otčenášů a Zdravas Maria, a potom v Pánu usnul.*“ ¹⁴

¹² VAŠICA, J. České literární baroko. 2. vyd. Praha: Atlantis, 1995. s. 201. ISBN 80-7108-123-X.

¹³ MOCNÁ, D. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. s. 669. ISBN 80-7185-669-X.

¹⁴ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 17. ISBN 80-86022-47-1.

3.3.1 Bohumír Hynek Josef Bílovský

Jeden z nejznámějších barokních kazatelů se narodil roku 1659. Jeho dílo oplývá metaforami, symboly, přirovnáními a řečnickými otázkami: „*Co se domníváte, jak mu bylo okolo srdce*“¹⁵. Bývá označován za jednoho z nejvýznamnějších představitelů konceptuální homiletiky. B. H. J. Bílovský pracoval s ostrovtipem, jako kazatel byl impulzivní, výmluvný a do projevů zapojoval aktualizační poznámky. Využíval oslovení „*outlí světáckové, rozmazaní břichopáskové*“¹⁶ a ještě sugestivněji působila familiární oslovení svatých „*Barborko, Kačenko, Marýnko*“¹⁷. Jeho nejzásadnější sbírkou kázání je *Cantator cygnus* z roku 1720. Pět let poté, tedy roku 1725, zemřel.

3.3.2 Štěpán František Náchodský

Tento barokní kazatel měl neuvěřitelný smysl pro detail, a proto svá kázání neustále přepracovával a doplňoval o nové poznatky. Dodnes se setkáváme se spekulacemi, zdali jeho kázání byla kdy pronesena před veřejností. Autor texty obohacoval o všetečné otázky, kterými promluvy ozvlášťňoval a poutal pozornost čtenářů nebo posluchačů. Příkladem toho je i tato replika: „*Zdaliž Panenka Maria častěj na oslátku jela nežli svatý Josef, pospíchající do Betléma?*“¹⁸. Nenásilnou formou humoru aktivně zapojuje posluchače. Žádal, aby se nad otázkou s úsměvem pozastavili, a v případě odpoutání pozornosti požaduje, aby se zpět navrátili. Velkou pozornost věnuje problematice Židů. Svými texty se nám snaží přiblížit jejich zvyky, kulturu a mentalitu. Jeho kázání mnohdy připomínají rozhovory katolíků a protestantů či dialog mezi Židem a křesťanem. Naši pozornost vyvolala dvoudílná postila *Sancta curiositas, to jest Svatá všetečnost* z roku 1707. Rok jeho úmrtí není datován.

¹⁵ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 25. ISBN 80-86022-47-1.

¹⁶ Tamtéž, s. 25.

¹⁷ Tamtéž, s. 25.

¹⁸ Tamtéž, s. 26.

3.3.3 Augustinián Kolman Hendl

O životě tohoto představitele barokní homiletiky toho mnoho nevíme, datace narození jsou nejisté. O jeho profesním výskytu však víme, že působil v klášteře svatého Kateřiny na Novém Městě pražském a že vyučoval filosofii a teologii u svatého Tomáše v Brně. Bohužel se nám nedochovaly žádné tištěné záznamy jeho kázání, proto vycházíme pouze ze zlomku vydaných příležitostných promluv. I přes malé množství dochovaného textového materiálu lze soudit, že byl všestranným řečníkem. Své promluvy prokládal citáty z filosofických spisů antických autorů a středověkého křesťanského filosofa Dunse Scota. Při zádušní mši za zemřelé členy zbožného bratrstva v chrámu svatého Ducha na Starém Městě pražském roku 1703 A. K. Hendl vyslovil kázání *Trojnásobní dušiček v očištění běda*. Jisté prvky se nám mohou zdát povědomé z textů písní Adama Michny z Otradovic, především ze skladby *Duše v očišcovém ohni*, čehož si všimneme na této ukázce:

o člověka ustavičně očekává? co člověka nejčastěji potkává? co při člověku nejdéle trvá, co? Samé ouve a běda. Běda plodící matky, když dítě rodí, běda dítěti, když s povijanem jako zločinec svázané leží, běda člověku, když na něho ze všech stran neštěstí se valí, běda umírajícího, když se duše s tělem loučí, běda hříšné duši, když před Soudem stojí, ale trojnásobní běda! běda! běda! takové duši, jenž v očišcovém ohni se trápí...“¹⁹.

Hendl oplýval talentem v kupení symbolů a emblematických obrazů. Společným rysem všech jeho textů je symbol kruhu, který byl v době barokní považován za „jistou všeobecnost“²⁰, věčnost a boží blízkost, o které svědčí barokní stavby kruhového půdorysu (*Měděnec u Klášterce nad Ohří, Kunštátská kaple v Orlických horách*). Hendl z kruhovosti vychází i ve spojitosti s hostií, která je taktéž kruhového tvaru. Dále mu kruh připomíná zvon při pohledu zespodu, tvar kapky při jejím dopadu na zem, oči při podívání, pouto či Ježíšovu ránu na boku. Bezesporu

¹⁹ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 43. ISBN 80-86022-47-1.

²⁰ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 27. ISBN 80-86022-47-1.

vnímáme kruh jako tvar písmene O, tedy písmena, kterým začínají slova v pro něho stěžejních modlitbách. O stojí na začátku latinských názvů pro modlitbu, ale také je počátečním písmenem českých slov očistec a oheň, což je prostředkem zvukové výstavby textu, tzv. *aliterace*, dokladem toho je tato úvodní část z jeho již zmiňovaného díla:

rojnásobní O platí u Boha všechno, O oratio, modlitba, O oblatio eleemosynae, dar almužny, O oblatio missae, oběť mše svatě. O šest koní formanských zastavuje, O slovo podivení je, O slovo vinšování je, O slovo potěšení je, to troje O kdo začastěj bude opakovati, Bohu za duše v očistci srdečně obětovati, ten trojnásobní běda v krátkém čase v radost obrátí... “²¹.

Tento velikán zemřel 11. října v roce 1717.

3.4 Posmrtná kázání

Tematika smrti a posledních věcí člověka nebyla vykládána pouze v asketických či dogmatických textech. Větší rozsah tato témata měla v katechismu a homiletice, tedy ve výuce náboženství a kazatelské praxi. Poslední věci člověka patřily k oblíbě barokních kazatelů. Knihy příprav ke šťastné smrti jim sloužily jako námětová inspirace posmrtných kázání. Téma smrti a posledního soudu se vyskytovalo zejména v postním období před Velikonocemi a na přelomu října a listopadu, kdy je svátek Všech svatých a Duší v očistci. S tématem smrti jsou v tomto ohledu spojovány svátky svatých, zejména svatý Jeroným a svatá Máří Magdalénou, jež zvěstovala mučedníkům o Kristově z mrtvých vstání.

Smrt byla zpravidla připodobňována k rybáři, sekáči či hráči v kuželky. Toto tvrzení si můžeme ukázat na ukázce z postily *Trojí chléb nebeský* od Damascena Marka, který ve svém textu v duchu žertu, vtipu a nadsázky zmiňuje téma smrti. Mnohokrát vyšla tiskem a většinou bývá dávana do srovnání se Šteyerovým *Kancionálem*. Tento text se stal inspirací pro mnoho kramářských písní. Úryvek patří k prvnímu kázání na neděli pátou v postě a nese označení *Každodenní umírání smrt věčnou od nás zahání*.

²¹ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 47. ISBN 80-86022-47-1.

krutná smrt, přehrozná smrt střely své natáhne, rání mladé, rání staré, žádného nešane, po všech cílích, po všech střílí a nedá s sebou hráti, nýbrž chce vždycky bráti. Jak mladencí, tak mladice, jak dědkové, tak

babice, řemeslníci, řeholníci, císařové, papežové, bohatí i chudí, jakmile zapíská na své kostlavé dudy, musí skákati tudy, žádného nepustí jinady. Est commune mori, mors nulli parcat honori, neplatí tu urozenost neb vlídnost a zasloužilost, všeckny dere, všeckny pere, až všeckny z světa sebere.

Z té příčiny smrt rozlišným věcem od učených se přirovnává. Brzo hlavnímu rybáři, který netoliko lapá drobné mřenky neb vovesníčky, ale také veliké štiky a lososy, velryby a těm podobné veliké ryby.

Již má jméno sekáče, neb jako sekáč nejen toliko kosou svou seče malé travíčky pro nasycení kravičky, aby dojná byla, ale i také seno veliké a dozralé pro svou kosu bere a vleče; tak smrt i netoliko dětí, mladeněčky a panenky, ale i šedivé dědy z dané sobě moci dědí a na zasloužilou šedivinu nehledí.

Jiným smrt přichází na způsob zkušeného kuželního hráče, který kteroukoliv kuželku buďto samotnou, aneb spojenou beze vší chyby sráží a nejen toliko na sprostné kuželky, ale i na krále, a to nejvíce doraží; tak i smrt netoliko sprosté sedláky, ale i také vysoce urozené jonáky, vladaře a pány koulí svou z místa kuželního tohoto světa vyráží.

Někteří smrt hromu připodobňují, nebo jako hrom bez ohledu jak do nízkých chalup, tak do vysokých zámkův a vznešených palácův pere a tluče, všeckno rozráží, drtí, rozhazuje i také trávi a zapaluje, tak i smrt všechno boří, všeckny bere, všudy pere. Nedá se zlatohlavným provázkem chytiti, jako chycený byl skrze Judith Holofernes, skrze Esteru Ašverus, skrze Dalilu Samson. Nedbá na pletené vlasy, neváží sobě naručnice, naušnice, perlové okrášlení, stříbrné neb zlaté pasy, neobměkčují ji plačtivé a žalostivé hlasy, slovem: zlato a bláto, perle a mláto v ní jednoduše platí, aniž se kdo všeobecního uložení nevyhnutelné smrti vyplatí.

Pročež proti té není žádné spomožení, žádné lékařské umění, žádné bylinek mocnosti neb zlata oučinnosti, mudrcův ostrovtípnosti, když čas přijde, duše z těla vyjde a půjde do věčnosti.

Marek, Trojí chléb nebeský pro lačný lid český, od Písma svatého, snešení nábožného, učitelův církevních a Otcův svatých vypůjčený k a k nedělnímu občerstvení všem milým vlastencům představený..., 1728“²²

Dalším dokladem může být úryvek z kázání na dvacátou neděli po svatém Duchu, kde Šteyer vycházel z exempla o troubě smrti. Prvopočátečně byl tento příběh součástí duchovního románu Barlaam a Josafat.

oho přehrozného Božího soudu všickni, dokud živi jsme, máme se báti, jako se bál svatý Jeroným, an takto o sobě mluví: Kolikráte myslím na soudný den, tolikráte celým tělem se třesu! Bud' že jím, neb piji, neb nětco jiného činím, vždycky se mi zdá, jako by v mých uších zněla ta přehrozná trouba: Vstaňte, mrtví, pod'te k soudu! Týž trouby hrůzu svatý Jan Damascenský takto v podobenství vypsál: Byl, dí on, jeden bohabojný král, který když se vezl na voze, potkav se na cestě se dvěma otrhanými a vyzáblými řeholníky, rychle skočil z vozu a před nimi na kolena padna, od nich požehnání žádal. Potom vstav, laskavě je objímal. Mrzelo to některé dvořany, jenž soudili, že by tím královské důstojenství zlehčil. I pobidli jeho bratra, aby ho z strany toho napomenul, aby se tak více neponižoval. Vyslyšev král napomenutí bratrovo, odbyl ho krátkou a pochybnou odpovědí. Byl pak v té zemi obyčej, že když někdo byl od krále odsouzen na smrt, poslán býval biřic s troubou, z jehožto smutného zvuku poznával hospodář, že umřítí má, pročež ta trouba sloula troubou smrti. I poslal jednou u večer král takového biřiče s troubou, aby před domem bratra králova zatroubil a tím dal návštěi nastávající smrti. Což když se stalo a bratr králův zaslechl tu jistou troubu, náramně se lekna, celou noc nespál, ale celý čas v smutku a hořekování s svými domácími strávil. Na ráno pak s manželkou i s dětmi i se vši čeledí v smutkovém oděvu přišel ke dveřím paláce královského, aby uslyšel ortel smrti. Připuštěn jsa, králi hned padl k nohám, za odpuštění prosil, jestliže v čem, nejso sobě povědom, proti němu zavinil. Vida král strachy odpolu mrtvého, káže mu vstáti a takto dí: Takliž tě, bratře, ač

²² SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 30. ISBN 80-86022-47-1.

nevinného, jeden zvuk trouby zděsil a zkormoutil, že si k mým nohám padl? Ježto si mně za zlé měl, že jsem poníženě zdravil ty, jenž by se za mne u svrchovaného soudce, Boha, přimluvili, to jest, co jsem tobě chtěl tím troubením navrhnouti. Pakliť se tak velice bojíme smrti časné, čím více se mám báti smrti té, kteráž bude v pekle věčně trvati? A po tom spasitedlném napomenutí od sebe jej pustil.

Matěj Václav Štayer, Postilla katolická na dvě části rozdělená, nedělní a sváteční, aneb Vejkladové na evangelia, kteráž se podle řádu a obyčeje svaté římskokatolické církve na každou neděli a na každý svátek v slavném českém království a markrabství moravském zasvěcený přes celý rok čítají..., 1691 ²³

Smrt člověka byla úzce spjata s láskou, úctou a zároveň neuvěřitelným strachem. Pohřeb byl považován za malou či větší slavnost, která nám měla připomenout lásku k bližnímu svému a doprovodit jej na jeho strastiplné pouti. Primárně sloužil pohřeb v rámci církevního obřadu k očistě od všech zlých sil, aby neposkvrněná duše mohla pokračovat do království nebeského. K očistění duše a zahnání všech zlých sil sloužil zemřelému kříž a růženec vložený do jeho rukou. Stejněmu významu odpovídal také kříž, který se nesl v čele průvodu. Svěcená voda, kterou kněz kropil zemřelého, měla dle Písma svatého odehnat zlé duchy. Kadidlo mělo podobnou symboliku, ale zároveň sloužilo jako připomínka k modlitbě za duši zemřelého. Vystupující dým z kadidla měl k nebi vystupovat jako modlitby za to, aby se zemřelý mohl co nejdříve účastnit nebeských radostí. Velmi důležitou roli měl přenos těla zemřelého do kostela. Hořící svíce okolo rakve a v rukách pozůstalých znázorňovaly čistotu, ale také pomíjivost lidského života a jeho údělu. V kostele byla rakev umístěna tak, aby nohy nebožtíka směřovaly k oltáři a hlava k východu z kostela, aby to vypadalo, že zesnulý očekává příchod Soudce, který měl zpravidla přijít z východu. Cesta z kostela na hřbitov zobrazovala návrat duše k Bohu, který jí

²³ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 35. ISBN 80-86022-47-1.

propůjčil tělo a to se teď vrací do země, ze které bylo stvořeno a ve které se opět v hlínu promění. I přes protesty kazatelů pohřby končily v hospodě.

Posmrtná kázání nebyla součástí každého pohřbu. Kázání byla spojená s vyšší sociální vrstvou, pravděpodobně z důvodu finanční zátěže. Kněží za pohřební kázání požadovali dvacetkrát vyšší obnos peněz než za celý pohřební obřad. Z toho lze soudit, že pohřebních kázání nebylo mnoho a pro kněží to byla velmi výjimečná a ojedinělá záležitost, při které se mohli postavit před lid. Pohřební kázání katolických kněží nebyla ničím svazována, neměla určitou strukturu ani námět. Výběr citací z Bible závisel vyloženě na jejich vkusu, měli možnost kázání spojit se světskou tematikou (oslava skutků zemřelého, poděkování pozůstalým za účast a projev lítosti nad smrtí zemřelého) či mimořádnými obrazy z posledních věcí člověka.

Zachovaný textový materiál posmrtných kázání je velmi chudý. Pouze některé texty byly vydány jako příležitostné tisky. Katolická pohřební kázání v době pobělohorské na území Čech se tiskla jen při úmrtí významných osobností (např. krále). Až v 60. letech 17. století se situace změnila k lepšímu. Pohřební kázání se začínala stávat běžnou součástí pohřbů vyšší šlechty. Většina textů vycházela latinsky a poté také německy. Česky vydaných kázání jsou pouhé tři desítky, ale i přesto mají neuvěřitelnou kulturní, uměleckou a jazykovou hodnotu.

Při tvorbě posmrtných kázání jejich autoři vycházeli z již dříve vydaných promluv či kázání. Inspirací jim byly texty, které je něčím zaujaly, oslovily či se jim pouze líbily. Většinou používali některé předobrazy, motivy či exempla. Úroveň barokních posmrtných kázání se k výšinám neposouvala na základě původu nebo originality, ale stěžejní pro ně bylo hodnocení celkové, důraz byl kladen na souhru vykládaného textu s převzatými ukázkami, na výsledný sled obrazů, celistvost a působivost textu.

3.5 Kazatelé posmrtných promluv

Barokní kněží vycházeli z několika sbírek, které používali při tvorbě svých kázání. Nutno upozornit na dvě sbírky německých smutečních řečí. První spis napsal rakouský kapucín Prokopius de Templin, básník, spisovatel a autor několika sbírek kázání. K barokním posmrtným kázáním přispěl svou čtyřdílnou postilou věnovanou smrti s názvem *Funerale, das ist Hundert und Fünfzig Todten-oder Leich-Predigten* z roku 1670. Čtenář v této sbírce našel vzorová pohřební kázání, ale také poslední věci

člověka, téma smrti, čímž se Prokopius snažil uživatele poučit a varovat. První díl obsahuje kázání běžného rázu pro každodenní promluvy. Druhý díl se nese v duchu smrti a ukazuje kázání na všechny neděle v průběhu církevního roku. Pro nás je nejstěžejnějším díl poslední, ve kterém uvedl kázání na pohřbech lidí různého věku, stáří a stavu (malé dítě, stařec, mladík, papež, biskup či voják). Neopomněl ani výjimečné události při smrti, zaměřil se na skonání matky při porodu nebo na zesnutí dlouhodobě nemocného, který zdravotním problémům podlehl.

Druhou příručkou pro inspiraci smutečních promluv bylo dílo *Kleinodien-Schatz* z roku 1720, jež napsal jezuita Jan Kraus. Jednalo se o nejpłodnější sbírku pohřebních kázání uspořádanou na českém území. Hlavními tezemi jsou myšlenky o pohřbu, promluvy při pohřbech dětí. Některé promluvy jsou věnovány speciálním událostem. Na textech v dalších oddílech nastíníme hlavní prvky barokních posmrtných kázání.

3.5.1 Jan Kraus

Jan Kraus se narodil 22. května roku 1649 v Dubé u České Lípy. Svou působnost přesunul do Jičína, kam byl jako velmi nadaný třináctiletý chlapec poslán do jezuitského gymnázia. Po vstupu do řádu k Tovaryšstvu Ježíšovu v roce 1688 se začal věnovat pedagogickému záměru a počal cestovat po celé zemi. Jeho pedagogickým úspěchem bylo jmenování profesorem morální teologie na Karlově univerzitě v Praze. Tvorba Jana Krause je velmi různorodá. Byl vynikajícím konceptuálním kazatelem, který po příchodu do kostela rozdával svým posluchačům sedmikrásky. Na příběhu o zamilovaném hledači ztracené perly vykonstruoval řadu postních kázání, např. ve sbírce *Allutiones De Passione Domini* z roku 1705. Dílo *Kleinodien-Schatz* z roku 1720 je považováno za nejobsáhlejší sbírku posmrtných kázání obohacenou o speciální smrtelné události, např. pohřeb náhle zemřelého, úmrtí zasažením blesku apod.

Zemřel 18. března roku 1732.

3.5.2 Adam Ignác Hlava

Adam Ignác Hlava kázal nad rakví svého souseda, radnického kněze Daniela Františka Claudia. Kázat na pohřbu vysokého hodnostáře nebylo nikterak časté, byl to

velmi zodpovědný a těžký úkol. Pro kněze to byla obrovská čest, že mohl promluvit nad hrobem tak urozeného člověka. Promluva musela mít pasáže, kterým porozuměl běžný občan, ale i posluchač vznešeného původu. Snažil se svou promluvou zmírnit neutěšitelnou bolest celé rodiny. Jelikož promluva pojednávala o smrti mladého člověka, stále si v průběhu celé řeči pokládal jednu stěžejní otázku, proč si vzal Bůh k sobě zrovna jeho. Kázání obohatil o citáty ze Starého zákona a často se obracel na postavu Joba. Jeho promluvy jsou oproti jiným kázáním lidovější a pochopitelnější pro posluchače. I přesto, že mnohdy použil nezvyklé symboliky, vždy ji vzápětí rozvedl a objasnil. Pro začátek textů volil jednoduchá exempla. Taková, která byla pro prostšího člověka zajímavými příběhy, které už kdysi někde slyšel či o nich měl povědomí. Jméno zemřelého mělo pro kazatele obrovský význam. Považoval jej za zašifrované znamení toho, co se v jeho posledních chvílích mělo stát. Jméno Claudius se po odebrání litery i změnilo v Clauduse, což v latinském jazyce znamená kulhavý. Tento význam je velmi zajímavý už toho hlediska, že Claudius zemřel na následky zranění nohy při pádu z koně. V závěru kněz dává slovo zemřelému, jako by se sám zemřelý loučil s pozůstalými, děkoval jim a utěšoval je. Tímto rysem se kázání blíží antickým promluvám. Působivost a divadelnost úplného závěru umocňoval fiktivní dialog, ve kterém zemřelý děkuje knězi za to, že se tohoto procesu rozloučení ujal a nad jeho hrobem pronesl pár vřelých slov útěchy. Uvádíme pouze úryvek z kázání Adama Ignáce Hlavy *Ajhle! nyní v prachu spáti budu.*

„Spi! Spi, můj nejmilejší bratře duchovní! Já tebe ze spaní vyrážeti nebudu jako ona čarodějnice krále Saula, kdy proroka Samuele z mrtvých povolala, a on probudivše se zvolal: Quare inquietasti me, ut non dormire? i proč jsi mně překážela, abych nespal? nýbrž k tvému usnutí šťastnou a dobrou noc ti vinšuji. Spi! spi tak dlouho, dokavádž tebe ona hrozná trouba nevzbudí: Surgite, mortui! vstaňte, mrtví! Ach, můj Bože, kamkoli se obracím, samé smrtné larvy před sebou vidím. Patřím-li na zem, ta mně praví: Memento, homo, quia pulvis es! pomní, člověče, že popel jsi. Vzhlídnám na povětrí, to mně odpovídá: Ventus est vita hominis, vítr jest život člověka. Obracím se k vodě, ta mně předkládá ono pravidlo: Omnes morimur et velut aqua dilabimur. Jestli k ohni přistoupím, ten mě plamenem svým zaráží: Omnis homo terra et cinis, každý člověk trupe a popel. Quid enim agimus, dum incipimus vivere, nisi incipere mori, neb co jiného činíme, když počínáme živí býti, jedině, že počínáme umírat? Slovem: est commune mori, mors nulli parcat honori, nobilis et fortis veniunt ad funera mortis, všem jest psáno umřít, smrt nedbá na důstojenství,

urozenost nešanuje, sílu reka smrt zmořuje; dnes spanilý a krásný, zejtra smrtedlnou larvou obtažený. Ano, i co nejdivnějšího jest, i ty nejsilnější a nejjudatnější hrdiny a reky sobě podmaňuje a nad náma zvítězuje, anobrž na způsob bouřlivého vichru i ty nejsilnější stromy vyvracuje..“²⁴

3.5.3 Jiří Košetický

Autor druhého textu je nám neznámý. Text se dochoval jen díky sběratelské zálibě premonstráta Jiřího Evermoda Košetického. Toto kázání opsal a zařadil do svazku *Quodlibetic*, ve kterém shromažďoval rukou psané lidové písně, dokumenty a texty pololidových divadelních her. Sborník později vydal Antonín Podlaha, který však posmrtné kázání nad rakví Anežky Šlapalové z Humpolce do výboru nezařadil. Jiří Košetický kázání pro Anežku Šlapalovou napsal, protože její syn filosof a teolog Vilém Václav Šlapal, byl Košetického dobrý přítel a spolupracovník ve strahovském klášteře. Hodnota textu je pro nás nevyčísitelná, protože se k nám dostává text bez žádných zásahů a tiskařských úprav. V promluvě se setkáváme s krátkými latinskými citáty, příklady a jednoduchými symboly, kterým porozuměli i méně vzdělaní měšťané. Úvod i první část textu nám mohou připomínat barokní nápisy na hřbitovech. Autor se snažil ukázat, že se pohřební kázání na malém městě blížilo lidovému podání, ale i způsobu uvažování. Více než polovina kázání je věnovaná loučení se s rodinou a přáteli, což bylo velmi oblíbené pro svoji konkrétnost. Kazatel tímto způsobem mohl vyjádřit poděkování, která zemřelý nestihl pozůstalým vyjádřit. I v tomto případě uvádíme pouze nepatrnou část kázání *Nad hrobem mrtvého učíň památku* věnované Anežce Šlapalové.

„Pomáhejte, pomáhejte! Kam? Do nebe pomáhejte. Tak jest nebožka žádala před smrtí svou, Anýžka, kteréž lehké odpočívání, slavné zmrtvýchvzkříšení, v nebi věčné, jakéž jest žádala, radování rač dáti Bůh svrchovaný. Co jste vy, to jsem já byla, když jsem živobytí vedla, co jsem já, to vy budete spíše, nežli se nadáte.

²⁴ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 170. ISBN 80-86022-47-1.

Tak nábožná, bohabojná matrona, nebožka, k nám mluví, Anýžka. Achan, jakž kniha Jozue v kapitole sedmé vypravuje, ukradl a schoval proti příkázání Božímu loupež. Postižen od vůdce svého Jozue a tážán, odpověděl: Abstuli, abscondi, in terra a fossa humo operui, vzal jsem, skryl jsem a zakopal jsem v zemi. Vykopal jsem jámu, do ní jsem složil a zemi jsem přisypal. Ó nenasycená smrt, jenž bez lítosti dávíš a s naší žalostí morduješ! Ty jsi nás obloupila, vzalas pastýři ovčičku, dítkám rozmilou matičku, vnukům milou bábu, příbuzným laskavou tetu, městu tomuto pokojnou, přívětivou měštku a sousedku, ano, všem potřebným a nuzným velikou pomocnici a dobrodinci. Ó kostlavá zlodějko! ó nešlanlivá smrti! Kams ji poděla? Přiznej se! Ach, politujte, lidé přítomní. Složila jsem nebožku do truhly na máry, již jámu jsem vykopala a před očima všech vás schovávám do země prachem a zemi přisypám, vám ku památce a k jistému příkladu. Naplnilo se s nebožkou, co psáno jest v druhých knihách Královských v čtrnácté kapitole: Omnes morimur, všickni umíráme, non habemus hic Manetem civitatem, nemáme zde stálého města, bytu, aniž místa. Dnes mně, zejtra tobě, včera mně, dnes tobě, to dobře pamatuj sobě.

Nic jistšího jako smrt, nic nejistšího jako hodina a čas smrti. Že po jaru následuje léto, po sobotě neděle, pravda jest. Že po živobyті následuje smrt, pravda jest. To nám patrně dokazuje nebožka. Ejhle, zde leží, kteráž na cestě hříšníkův nestala. Tu leží, kteráž kráčela v příkázáních Páně. Celý čas živobyті svého až do posledního okamžení doufala v Pána. Odbírajíce se, dobré skutky s sebou vzala. Opera eorum sequuntur illos, nebo skutkové jejich následují je. Hodna požalení a oplakání ode všech jest nebožka. V manželstvu čtyřicet let chvalitebně obcovala, dítek dvanáct pod srdcem nosíc na svět zplodila. Dítek dětí svých, vnuků totižto a vnuček, třicet jedno dočekala. Sic benedicetur, tak požehnaný bude, qui timet Deum, ten, jenž v bázni Boží obcuje. V vdovství svém osm let, třicet neděl Bohu sloužila. Zdráva jsouce, nerada, ach, nerada služby Boží, mši svatou, zameškala. Opakovala sobě s žalmistou Páně: Quam dilecta tabernacula tua, Deo! ó jak milá jsou obydlí tvá, Pane! Na ozdobu chrámu Páně ráda nakládala, v paměti nosíce: Domum tuam decet sanctitudo, na dům tvůj přináleží svatost, ó Pane. Zde časně v chrámu Páně přivýkala, aby se věčně do příbytků nebeských dostala. Ach, dejž to, Pane, ať se tak stane! Když nebožka, kterou oplakáváme, na lůžku smrtné jest se složila, od sousedů a sousedek navštívena, by jim Bůh zaplatil, děkovala. Já pravím: Zaplať jí, Bože, nebeským královstvím. Proč? Fidem servavit, víru zachovala. Ačkoliv někdy tebe, ó Bože, rozhněvala, nepatř na provinění její, nýbrž na prosbu církve tvé svaté

katolické. Ačkoliv tebe rozhněvala, však nikdy tebe nezapřela, nýbrž až do posledního vzdechnutí tebe vyznávala, bolesti mnoholeté těžké tobě poroučela a obětovala, v víře katolické pokřtěna, tuž vyznávala, v týž usnula a ta ji do hrobu, k Božímu soudu a k radování věčnému vyprovodí.“²⁵

3.5.4 Jan Maget

Posledním textem není snad barokní kázání jako takové, jelikož nebylo vysloveno v době úmrtí nad hrobem, nýbrž o rok později. Oslavná promluva vyslovená nad smrtí zemřelé šlechtičny Cecilie Claudie z Lichtenštejna-Castelcornu, která byla považována za lidovou léčitelku. Pro výroční den smrti autor jezuita Jan Maget zvolil připomínku jejího života a skutků, které učinila. Kázání bylo určeno pro pernštejnské panstvo, vyšší šlechtu, ale i pozůstalé. Německá verze je o něco přehledněji členěná do odstavců. Český text je asi o jednu třetinu kratší a jsou v něm vynechány latinské citáty. V německém textu si všimneme více chyb v latinských citacích, což se může odvíjet od pečlivosti sazeče před tiskem. Nesrovnalosti v dvoujazyčných příležitostných kázáních byly zcela běžné, u pamětních či pohřebních však jen ojedinělé. Cecilie Claudie je připodobňována k pádu olivovému stromu, čímž Jan Maget označuje kázání jako ozvěnu, která se po pádu stromu rozléhala mezi skalami v lese nedaleko hradu Pernštejn. Motiv olivového stromu byl oblíben a z toho důvodu se hojně vyskytoval. Olivovník pod vlivem křesťanské tradice byl jediný ušetřen před potopou, jelikož právě z něho utrhla holubice ratolest na znamení toho, že je usmířen hněv Boží. Byl to symbol osvobozené duše a ušetření útrap smrti. Pro Mageta je to symbol každého věrného křesťana, jiným pojmenováním úrodnosti, pokory a duchovního prospěchu. Místo, kde Cecilie zemřela, kazatel hláskovou změnou přeměňuje z Pernštejna na Bärenstein. V doslovném překladu to znamená medvědí skála a medvěd je podle odborníků symbolem pokory. Ani v tomto případě tomu nebude jinak, uvádíme pouze výňatek z textu *Jako oliva krásná na poli k památce hraběnky Claudie z Lichtenštejnu*.

²⁵ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 181. ISBN 80-86022-47-1.

„Strom právě takový byl jest život vysoce urozené paní paní Cecilie Radegundis Claudie hrabinky z Lichtenštejnu, rozené paní z Bemlberku a Hohenburku etc. Strom tento před některým časem v svém krásném a spanilém erbovním poli tak pěkně jest kvetl, že o něm řečeno býti mohlo: *Quasi oliva speciosa in campis*, jako oliva krásná na poli, která tu nejlepší ourodu a užitek z sebe vydává. Ale znamenajte, když v nejlepším květu dobrých skutkův a vznešenosti slavného, ctnostného života jest byla, když pověst o milosrdných činech jejích se daleko a široko o ní rozhlásila a odtud mnoho od Boha navštívených, po zdraví dychtících nemocných a chudých lidí celý grunt svého největšího outočiště na ní sobě zakládali, anobř tehdaš právě, když po vykvetnutí ozdobou milosrdenství se stkvíti a jako rozpalený keř Mojžíšův mezi pobožnýma hořeti a světlo největší od sebe vydávati měla, ukrutná a závistivá smrt strom tento a tu spanilou olivu jest podklestila a od kmene a kořene tak slavného rodu, krom však věčné slavné památky, odřála a vyvrátila.

Na to tak vzácné erbovní pole, na kterým vykvětla ona krásná oliva, když plačtivýma očima se dívám, přichází mi na mysl ono pole, na které nás zůve u svatého Matouše v šesté kapitole Kristus Pán: *Considerate lilia agri*, patřte, praví, na lilia polní. To pole, na které nás zůve moudrost Božská, jest pole, na čemž první člověk Adam života nabyt, to jest pole damascenský, na kterým z země a z hlíny Adama Bůh stvořiti ráčil, na tomtéž poli ale smrt člověku nejprvnější máry postavila a hrob vykopala, neb jak učen židovští rabinové a jiní mnozí Písma svatého vykládači učí, první na tom poli damascenským Kain svého nevinného bratra Abele zamordoval, a tak na jednom poli život a smrt se sešly.“²⁶

3.6 Souhrnné specifikum motivů posmrtných kázání

Pokusíme se o nastínění společných motivů, které se vyskytují ve výše vybraných kázáních. Zaměříme se na promluvu Damascena Marka *Trojí chléb nebeský*, *Postilu katolickou* Matěje Václava Šteyera, kázání Adama Ignáce Hlavy *Ecce! Nunc in pulver dormiam. Ajhle! Nyní v prachu psáti budu* a promluvu Jana Mageta *Quasi oliva in campis. Jak oliva krásná na poli*. Do protikladu postavíme

²⁶ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 191. ISBN 80-86022-47-1.

kázání Martina Pruggera *Co to vyznamenává, když někoho k poslednímu soudu voláme?* a kázání Bohumíra Hynka Josefa Bílovského.

V *Trojím chlebu nebeském* pracuje Damascen Marek s motivem ukrutné smrti, která natahuje své střely a bere si k sobě jak mladé, tak staré, dědy, babky, řemeslníky, řeholníky, bohaté i chudé, císaře, papeže, pracuje s ní jako s nevyhnutelnou cestou pro všechny lidi na světě. Smrt přirovnává k postavě rybáře, který loví malé rybky, velké štiky, lososy, velryby a jiné podobně velké tvory. Zmíněnými obraznými pojmenováními zjemňuje fakt, že si smrt nevybírá, koho si k sobě vezme. Staví smrt do podoby sekáče, který svou kosou seče travu. Sekáč je někdo, kdo nástroj smrti ovládá a bere si k sobě toho, koho si zamane. Lidé jsou pojímání jako tráva, kterou sekáč klátí. Je zapotřebí posekat, aby bylo čím dobytek nakrmit, stejně jako je nutno ukojit smrt, nakrmit ji. Jako tráva doroste, narodí se i další jedinec. Přirozený koloběh, který nás všechny obklopuje. Jinak je také smrt zobrazována jako zkušený hráč kuželek, natolik zkušený, že shodí jakoukoliv kuželku, samotnou či i ty další okolo. Všechny kuželky jsou stejné, a proto mezi nimi nelze dělat rozdíly, zdali představuje postavu prostého sedláka či krále. Autor také uvádí připodobnění smrti ke hromu, který přichází do nízkých chalup, ale i do vysokých zdobených zámků a zámožných paláců. Obrací se na příběhy ze Starého zákona. Pojednává o Juditě, která Holoferna oklamala a svůj lid zachránila. Může nám to připomínat, že i smrt postupuje podobným způsobem a lstí dosáhne svého cíle.

Václav Matěj Šteyer v *Postile katolické* pojednává o motivu smrti v podání trouby, která hlásá, aby mrtví vstali a přišli k soudu. Damascen Marek pracuje s podobnou tematikou a mluví o zapískání na kostlavy dudy, které oznamují, kdo nás volá a kam je třeba se uchýlit. Šteyer na příběhu krále ukazuje, že není ostudy, když pán poklekne před žebrákem a považuje jej za morálně a nábožensky vyspělejšího než své poddané. Podobným motivem je to, že smrt nebo pokora se nevztahují pouze na chudé.

Adam Ignác Hlava v textu vyzývá ke spánku a jako oslovení volí duchovní bratry. Stejně jako Damascen staví části promluvy na příběhu z Bible. Tentokrát se obrací na příběh izraelského krále Saula. Věnuje se dále čtyřem hlavním živlům, kterými jsou vítr, voda, oheň a země. Strom je symbolem lidského života, který ukončí každý silnější víchř, jenž je obrazným pojmenováním smrti. Adam Ignác Hlava se obrací na základě Damascenových rozmluv také k rozkošným polím a lukám, kde se znenadání objeví jednorožec. Jednorožec je symbolem smrti, proto se

chce člověk ze strachu schovat a hledá útočiště v temné jeskyni. Chtěl ujít smrti a zachytil se mladičkého štípku, o kterém si myslel, že jej osvobodí. Když se smrt rozhodne, že si někoho vezme, tak se tomu tak i stane. Proto si člověk povšiml, že keř okusují dvě myši, jedna černá, druhá bílá. Pod člověkem v rokli byl had, motiv pocházející ze Starého zákona, kde byl had pokušitelem a Eva mu podlehla a okusila rajske jablko. Tak tedy člověk do temné rokliny anebo do hrobu padl.

Jan Maget se v kázání *Jak krásná oliva na poli obrací* také k symbolice lidského života v podobě stromu. Odráží se od moudrého antického umělce Platóna, který také označil člověka jako převrácený strom. Setkáváme se s totožnou pasáží textu jako u Ignáce Hlavy, jenž tematikou stromu a jednorožce jeskyně uvádí. I přesto, že je pasáž identická, dále s textem pracuje a rozvádí jej. V této promluvě se vychází ze setkání člověka s jednorožcem na rozlehlé krásné louce, kde stojí strom, kterého se člověk přidržuje, ale okusují jej dvě myši. Opět je zde myš černá a bílá, které zastupují den a noc. Stejně jako v předešlém textu se schyluje ke konci a strom spadne. Strom je připodobněn k životu Cecilie Radegundis Claudie, která zemřela. Specifickým symbolem je strom olivový, který představuje urozenost, čistotu a pokoru.

V další části se budeme věnovat porovnání kázání Martina Pruggera a Bohumíra Josefa Bílovského. Obě mají tematiku smrti a pojednávají o ní. Martin Prugger mluví sice o potrestání vysoce postavených hodnostářů, je však o tom jen zmínka. Krále a vysoce postavené církevní představitele stihne boží trest za vraždu, avšak například sedláka, který někoho zabil, stihne mnohem brutálnější a závažnější potrestání. To můžeme vidět v kázání Bohumíra Josefa Bílovského, které pojednává o smrti sedláků. Když zabije sedlák sedláka, je mu uložen trest. Když však sedlák ušetří ránu svobodnému pánovi, hraběti, je jím hluboce opovrhováno a zaslouží si trestání a bití.

Závěrem už pouze zmíníme, že jsou jisté motivy, které se ve většině posmrtných kázání objevují. Je nutné upozornit na to, že jsou velmi podobné a prolínající se. Stěžejní je, jakou podobu smrt měla, její obrazné pojmenování, odlišnosti ve vnímání a obohacování. Všichni kazatelé své texty obohacovali o latinské citáty z Bible či o promluvy řeckých autorů. Jazyková stránka je propracovaná. Autoři mají velmi dobré řečnické schopnosti, což se odráží na výstavbě textu. Velmi důmyslné a zajímavé jsou veršované pasáže, které nalezneme skoro ve všech zmiňovaných textech.

4 Náboženská bratrstva v Čechách

V pobělohorském období se v Čechách vyskytovalo velké množství církevních uskupení, pro která se užívalo označení bratrstvo. Existovaly tři druhy náboženských společenství, která shlucovala věřící římsko-katolické církve. Vlastní náboženská bratrstva se ve starší české literatuře označovala jako bratrstva církevní, zádušní či oltářní. Pojem bratrstvo zaštiťoval i literátské kůry. Ty označovaly bratrstva kostelních zpěváků a sdružení terciářů. Příslušníků tzv. „třetího řádu“ bylo v baroku na území Čech nespočet, a to především při františkánských klášterech. I přesto, že náboženská bratrstva, literátské kůry a terciáře byly odlišné instituce, označovaly se pod jedním pojmem.

Pro členy náboženského bratrstva byl důležitý kult, náboženská činnost, odpustky, orgány církevního zřízení, formální a právní náležitosti (kanonické založení, duchovní zřízení apod.). Bratrstvem lze označovat spolek, který byl složen z široké oborově nevzdělané společnosti, ale i z duchovních římsko-katolické církve, kteří se scházeli pod vedením kněze v určitém kostele či kapli přímo u oltáře. Činnost bratrstva se zaměřovala na některý z katolických kultů, který nesla přímo v názvu. Stěžejní složkou jejich činnosti byla příprava na smrt a následující posmrtný život. Podmínkou bratrstva byla pevná organizační struktura, statut a majetkové zázemí. Bratrstva byla otevřená věřícím obou pohlaví, jakéhokoliv povolání a členství v nich bylo ryze dobrovolné.

4.1 Historie

Základy evropských západokřesťanských bratrstev leží již v 6. až 7. století, kdy vznikala při klášterech společenství řeholníků, kteří se sdružovali za účelem hromadných modliteb. Za vrcholného středověku v Evropě vznikala bratrstva sdružující kněží a laiky, ale mimo to vznikala i špitální bratrstva. Měšťané středověkých civilizací se uchylovali k společnému kultu, pořádání pohřbů a zádušních bohoslužeb za jejich členy. Tento náboženský ráz měly řemeslnické cechy, které krom řemeslnických záležitostí uctívaly kult patrona jejich profese. Paralelně však dále vznikala zádušní či oltářní bratrstva, u kterých nehrála profese členů žádnou roli.

V Čechách se s rozmachem těchto společenství setkáváme až od 14. století. Bouře husitů a následné utrakvistické období otráslly katolickou církví. Ve výsledku nepřinesly nijak markantní ohrožení. Po období husitství procházela česká bratrstva obdobím nezájmu a stagnace. Teprve až na přelomu 15. a 16. století se setkáváme, jak u řeholí, tak i v některých farnostech, se snahou o oživení bratrstev. Zdárným příkladem jsou např. premonstráti z Teplé, kteří roku 1483 založili růžencové bratrstvo, nebo dominikáni z Plzně, kteří působili od 90. let 15. století jako bratrstvo sv. Jakuba. Roku 1493 vzniklo bratrstvo sv. Alžběty v Prachaticích a od roku 1512 působilo bratrstvo Božího Těla v pražském Týnském chrámu. Na konci 15. a počátku 16. století u nás mnohem více vznikaly literátské kúry, jelikož se náboženská bratrstva dostala do těžkých časů. Do Čech postupně přicházely myšlenkové pochody ovlivněné německou reformou. Nekatolíci radikálně zbrojili proti bratrstvům. Protestanti začínali opovrhovat kultu svatých a Panny Marie, které velké množství bratrstev pěstovalo. Odpor pramenil od samotného Martina Luthera, který zformuloval teoretické teze ve spisu *Sermon von dem hochwürdigen Sakraments des heiligen wahren Leichnams Christi und von den Brüderschaften* z roku 1519, ve kterém uveřejnil morální i teologické výhrady proti tehdejším bratrstvům. Vlnu nevole v něm vzbuzovala morální zpustlost těchto společenství, vyčítal jim alkoholická setkání a hostiny, kterým dle něho věnovala více času a větší pozornost než samotnému Bohu. V publikaci *Náboženská bratrstva v Čechách* Jiří Mikulec slovy Martina Luthera komentoval tuto problematiku takto: „Bylo by mnohem lepší, kdyby na světě nebylo žádné bratrstvo, pak by byl takový zlořád odstraněn.“²⁷ Upozorňoval na to, že urážejí a opovrhují Bohem, a především kritizoval elitářství těchto společenství, které v důsledku vedlo k přeceňování členů, protože se domnívali, že jim členství v bratrstvu zaručovalo náklonnost a přednost před ostatními u Boha. Postavení k bratrstvům bylo velmi nelichotivé, až kritické. Martin Luther doufal v to, že bude možné je reformovat stejně tak jako celou církev. Představoval si, že by se bratrstva měla zaměřit na sociální teze, především na otázky milosrdenství a pomoc chudým a ve školství. Tyto představy se však nenaplnily a jediná reforma, která přišla, bylo jednoznačné zavržení katolických bratrstev. Během druhé poloviny

²⁷ MIKULEC, J. *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. s. 10. ISBN 80-7106-422-X.

16. století díky střetům několika odlišných vyznání vzniklo ideální náboženské klima pro rozkvět budoucích barokních bratrstev. Základním úkolem, kterým se zabývala veškerá církevní uskupení, bylo přitáhnout pozornost laické společnosti. Katolickým vyznavačům k tomu nejvíce pomohla právě náboženská bratrstva. Bratrstva v rukách jezuitů byla nástrojem proti nepřátelským vyznáním. Mezi základní jezuitské pilíře patřila spojitost náboženství se vzděláním, proto jezuité svá bratrstva často spojovali se školami. První taková sodalita vznikla roku 1563 u římské koleje Tovaryšstva. Od té doby v každé zemi, kde se jezuitský řád usídlil, začaly vznikat komplexy škol a družin, zpravidla zasvěcené Panně Marii. Do objektů směli vstupovat jak studenti, tak nestudenti, a to většinou z řad šlechty, z čehož plyne i následný vznik družin a jezuitských kolejí pro měšťanské obyvatelstvo. U nás došlo ke vzniku studentské sodality roku 1575 ve staroměstském Klementinu. Roku 1592 přišla s latinskou družinou jezuitská kolej v Českém Krumlově a v roce 1585 vznikla kolej v Jindřichově Hradci. Jezuitské řády a jejich bratrstva se od ostatních dobových či nadcházejících barokních lišila neuvěřitelnou organizovaností, přísným řádem a důrazem na disciplínu členů a jejich aktivní angažovanost. U augustiniánského kostela sv. Tomáše vzniklo na Malé Straně středověké bratrstvo Boží Tělo, obnoveno bylo roku 1580. V řádovém kostele sv. Máří Magdalény založili malostranští dominikáni v roce 1608 růžencové bratrstvo a v roce 1616 zádušní bratrstvo při sv. Otýlii.²⁸

4.2 Možnosti vzniku

O vzniku bratrstev moc zmínek nemáme. Více se setkáváme s informacemi o jejich obnově v době pobělohorské a především o jejich hromadném rušení v roce 1783. I přesto máme možnost nastínit vznik alespoň rámcově. Zpravidla vznikala dvěma způsoby, přímou iniciativou z farnosti, nebo byla založena na základě rozhodnutí pozemkové vrchnosti, kláštera či městské rady. Vyskytovaly se ojedinělé případy, kdy sami věřící bez duchovního měli zájem o založení náboženského společenství. K takovému případu došlo roku 1722 na Pražském hradě, kde úředníci účtárny vytvořili neformální spolek za účelem pocty Janu Nepomuckému. Celkem

²⁸ MIKULEC, J. *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. s. 8. ISBN 80-7106-422-X.

jich bylo dvacet a u jeho sochy udržovali stále hořící svíčku. Při smrti každého z úředníků mu ostatní prokazovali čest a sloužili za jeho duši mši. Nelze však mluvit o standardním bratrstvu, ale lze jej považovat za soukromou aktivitu, i přesto byl spolek zrušen s hromadným odstraňováním bratrstev a majetek byl zabaven.

Častěji vznikala bratrstva na popud pozemkové vrchnosti, šlechty či klášterů. Pokud se farnost rozhodla založit bratrstvo, obnášelo to jisté výhody. Většinou je zakladatel obdaroval jistým finančním obnosem (fundací), kterým se mohla financovat jejich činnost. Světská, městská i církevní vrchnost se postarala o zajištění nezbytných záležitostí, o souhlas církevních úřadů či o odpustkové privilegium z Říma.

4.3 Druhy bratrstev

Bratrstva byla součástí farností a sídlila u farního kostela, vzácněji u filiálního kostela v dané farnosti či u soukromých zámeckých kaplí. Druhou možností byla bratrstva působící v kostele, kapli či klášteře, které zpravovaly řeholní instituce.

Barokní bratrstva lze rozdělit do čtyř skupin. První tvoří spolky, které uctívaly kult Ježíše Krista a kulty s ním spojené, do druhé skupiny patří bratrstva mariánská, ve třetí jsou ta, která jsou zasvěcená jednotlivým svatým, a poslední skupina pojímala ostatní zasvěcení, která nebylo možné začlenit do některé z předchozích skupin.

První skupina, tedy kulty spojené s Kristem, zaujímala skoro pětinu všech bratrstev, asi 125 z celkového počtu 652. Vznikala bratrstva s kuletem Svatého spasitele, Dobrého pastýře, Nejsvětějšího Srdce Ježíšova a Nejsvětější svátosti známá pod označením Božího těla. Zajímala se také o Ježíšovu smrt, časté spolky byly Smrtné úzkosti Kristovy, Pět ran Krista Pána atd.

Významnější postavení než kult Ježíše Krista i jednotlivých svatých zaujímal v barokních kázáních kult Panny Marie. Byla jí zasvěcena téměř polovina všech bratrstev v Čechách, přesně 280. Významnou roli ztvárnil mariánský kult pro katolickou církev v době rekatolizace po bitvě na Bílé hoře. Panna Marie nebyla pouze zázračnou rodičkou, ale i matkou, která na syna Boha měla velký vliv. V neposlední řadě kult matky, která se účastnila smrti vlastního syna, což s rozšířenou úmrtností dětí doma i ve světě oslovovalo spoustu nešťastných žen. Dále se v mariánských zasvěceních objevují kulty Panny Marie pod názvy: Neposkvrněného

Početí, Narození, Jména, Zvěstování, Navštívení, Očišťování a Nanebevzetí Panny Marie, Panny Marie Sněžné, Pomocné či Lásky Panny Marie.

Třetina, tedy celkem 200 bratrstev, byla zasvěcena svatým obecně. Velkého ohlasu se ve 41 bratrstvech dostalo svaté Barboře jako patronce umírajících a přímluvkyni za šťastnou smrt. Svatému Josefovi bylo zasvěceno 13 bratrstev, svatému Janu Nepomuckému 26 a svatému Františku z Assisi jich bylo zasvěceno 25. Ostatním světcům bylo zasvěcováno vzácněji.

Do poslední skupiny patří kulty, které nelze do žádné ze skupin zařadit a bylo jich 47. Zejména se jedná o smíšené kulty, kde se spolu se svatým vyskytovala Nejsvatější trojice, Ježíš nebo Panna Marie. Mezi tato bratrstva lze také zařadit ta, která žádný kult neměla. Jednalo se o bratrstva označovaná jako pohřební či zádušní. V souvislosti se smrtí plnila tato bratrstva tři důležité úkoly. Měla za úkol formovat lidského jedince tak, aby směřoval a byl připraven k zbožné smrti. Poté se měla podílet na jejich pohřbech a prostřednictvím modliteb a pohřebních mší měla podporovat duše zemřelých při jejich cestě do posmrtného života. Tyto úkoly měla plnit všechna bratrstva, ale některá se jim věnovala dosti sporadicky a okrajově, jiná se jim věnovala naopak ve zvýšené míře. Některá bratrstva si z tohoto důvodu dávala do svého názvu jeden z funerálních motivů, které byly většinou spojeny s patronem dobré smrti, jimiž byla svatá Barbora, Panna Marie, sám Kristus nebo svatý Josef. Z doložených pramenů se uvádí existence bratrstva Smrtných úzkostí Kristových, sv. Barbory, nebo mariánské s doprovodným přídomkem za šťastnou smrt nebo za šťastnou hodinku smrti. Některá se označovala jako dušičková či zádušní, ale také jako pohřební.

Nejvýrazněji se v té době projevovali kněží z řádu Tovaryšstva Ježíšova, jinak označení jezuité. Měli velmi vhodné prostředí a prostředky k masovému ovlivňování občanů. Chodili do škol, pořádali různé vzdělávací a kulturní události (divadlo s náboženskou tematikou), kázali a byli vysíláni na misie. Dalším, sice menším řádem, byl Řád menších bratří kapucínů. Tento řád se ujal ve spoustě měst. Řádoví bratři a kazatelé měli za úkol formovat obyvatelstvo. Vilém Bitnar tomuto řádu přisuzoval velký význam a vyjádřil se k němu takto: „*Pěstovali kult svatých obrázků, zaváděli pouti k zázračným obrazům, tiskli a rozšiřovali nespočetné množství modliteb*

a písní k novým kultům úcty mariánské, christologické, světecké, ozdobující je působivými rytinkami.“.²⁹

4.4 Barokní bratrstva

Po českém stavovském povstání v roce 1620 došlo k obrovským náboženským, společenským, ale i politickým změnám ve všech zemích Koruny české. Z náboženského hlediska v 17. století, v období pobělohorské rekatolizace, došlo k zničení předbělohorského vícevěří³⁰ a nastolily se ryze monopolní katolické církve, což umožnilo neuvěřitelný rozmach bratrstev. Největšího rozmachu se bratrstvům dostalo v druhé polovině 17. století a ještě více v první polovině století 18., kdy se dostala do popředí barokní bratrstva.

Od bitvy na Bílé hoře až po josefínské reformy z roku 1781 působilo 652 náboženských bratrstev a společenství, která se k těmto institucím přiřazovala v čele s literárními kůry, jezuitskými sodalitami, františkánskými společenstvími a také kapucínskými třetími řády. Odpustkové privilegium bylo povolenou piaristům v Dupově, kteří založili studentské bratrstvo v 70. letech 18. století, tedy dva roky před reformou Josefa II. Na základě starého literátského kůru vzniklo roku 1780 bratrstvo Nejsvětějších pěti ran Krista Ježíše v Drahoňově Újezdě. V Ústí nad Orlicí vzniklo roku 1778 bratrství Čtrnácti pomocníků a po nich ještě spousta dalších.

²⁹ BITNAR, V. *O českém baroku slovesném: stati informační*. Praha: Lidová Akademie, 1932. s. 141.

³⁰ MIKULEC, J. *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. s. 13. ISBN 80-7106-422-X.

5 Závěr

V celé práci jsme se stěžejně věnovali barokním kázání, především ve spojitosti se smrtí. Smrt člověka byla úzce spojena s láskou, úctou, čistotou, ale zároveň s neuvěřitelným strachem, který nás všechny obstupuje. Zaměřili jsme se na témata, která se smrtí byla spojena, jako průběh pohřbu, ale i veškeré náležitosti, které k němu patřily.

Doba barokní, ve vztahu k českým zemím, byla považována za nejméně probádanou oblast v historii a v celé kultuře. Dění na literárním poli bylo velmi omezené a krátkodobé. Jak už bylo řečeno, českých textů se dochoval pouze zlomek. Nutno si však také uvědomit, že v této době na našem území vzniklo velké množství textů německých či latinských.

Stěžejní problematikou pro nás byla barokní kázání. Prostor byl věnován hlavním představitelům, jako byl Hynek Josef Bílovský, Štěpán František Náchodský a Augustinián Kolman Hendl, kteří patřili mezi barokní kazatele. Na jejich textech jsme ukázali hlavní charakteristické prvky. V posmrtných kázáních jsme pracovali s tématy, symboly a prvky, které se v promluvách objevovaly, což jsme na výňatcích z textů Adama Ignáce Hlavy a Jana Mageta přímo doložili. Zaměřili jsme se na promluvy nad smrtí či hrobem hodnostáře, ale i obyčejného člověka.

V reflexi se současností bychom rádi podotkli, že i přesto, že jsme se zabývali dobou minulou, tedy obdobím přibližně čtyřmi stoletími, na literárních památkách si můžeme všimnout, že texty velmi věrohodně, okázale a zúčastněně promlouvají i k současné populaci. „*Neboť i náš život plyne jako vítr, i my padneme jako tráva pod kosou sekáče.*“³¹

³¹ SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 2000. s. 11. ISBN 80-86022-47-1.

6 Seznam použité literatury

BITNAR, V. *O českém baroku slovesném: stati informační*. Praha: Lidová Akademie, 1932. 221 s.

HENCL, M. *Ezopovy bajky*. Náchod: Milan Hencl, 2012. 30 s. ISBN 978-80260-2098.

HRUBÝ, H. *České postily*. 1. vyd. Praha: Královská česká společnost nauk, 1901. 318 s.

KALISTA, Z. *České baroko*. Praha: Evropský literární klub, 1941. 351 s.

KOPECKÝ, M. *Staří slezsští kazatelé*. 1. vyd. Ostrava: Profil, 1970. 183 s.

LIFKA, B. *Medotekoucí sláva na hůře Libanu*. 1. vyd. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995. 295 s. ISBN 80-85527-85-5.

MOCNÁ, D. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. 669 s. ISBN: 80-7185-669-X.

MIKULEC, J. *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000. 154 s. ISBN 80-7106-422-X.

OTTO, J. *Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Praha: Paseka, 1996-2003. 1078 s. ISBN 80-7203-007-8.

SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. 1. vyd. Jinočany: H & H, 2000. 323 s. ISBN 80-86022-47-1.

VAŠICA, J. *České literární baroko*. 2. vyd. Praha: Atlantis, 1995. 349 s. ISBN 80-7108-123-X.

VINTR, J. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. Listy filologické 121, 1998, s. 341.

Vokabulář webový [on-line]. Verze 0.8.0. [citováno ze dne 19. 4. 2014]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AVČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.